

Nogle Strejflys over Christian IV.s Tidsalder,

særligt med Hensyn til Kvindernes Stilling.

AF

JOHANNES STEENSTRUP

DEN Forandring, som Lovene af 18. Marts 1925 bragte i Hustruers og i Kvinders almindelige Retsstilling, har været den foreløbige Afslutning paa hele den Ændring af Kvindernes Retsforhold, der skridtvis er foregaaet i de sidste halvfjerdsindstyve Aar, eller som vel allerede var begyndt ved den Ørstedeske Arvelov af 1845. Vort Samfund er helt bleven ført bort fra den Ordning af Kvindernes retslige Stilling, der var udtalt i Christian V.s Danske Lov og som denne Lov i Virkeligheden først havde slaaet fast. Vor nu gældende Ret, som saa stærkt er vejet bort fra den i et Par Hundrede Aar gældende Ordning, er ejendommeligt nok i flere Henseender bleven ført tilbage til, hvad der var Ret i Reformationens Aarhundrede og delvis endnu i det Tidsrum, som jeg her har kaldt Christian IV.s Tidsalder, men som i mange Henseender omfatter ogsaa en følgende Menneskealder, saa at Grænsen snarere maa sættes ved Givelsen af Christian V.s Lov (1683). I Tankerne søger man uvilkaarlig efter, hvad der har været Aarsag til den Forandring, som indtraadte ved Bestemmelserne i Danske Lov. Den efterfølgende Undersøgelse gør et Forsøg paa at finde, hvad der har ladet Udviklingen tage denne Retning. Jeg tror, at jeg derved ogsaa fremdrager nogle almindelige Synspunkter, der maa gøre sig

gældende ved Betragtningen af Christian IV.s Tidsalder, som jeg dog, som allerede udtalt, ikke netop lader ende ved Kongens Død.

I. Borgerne sættes under Opsyn.

Den Periode, jeg her har for Øje, var en Tid, da der levedes under Opsyn. Dette var dog begyndt tidligere, nemlig da Reformationen lagde Tilsynet med Borgernes moralske Vandel ind under den verdslige Myndighed og tillige gav denne langt skarpere Magtmidler end dem, den katolske Kirke og dens Præster havde haft. Regeringen skulde nu ikke blot sørge for Sikkerhed og god Orden i Samfundet, den havde tillige som Pligt at paatale dadelværdig Vandel hos Borgerne, Umaadelighed eller usædeligt Levned, den skulde paase, at ingen forsømte Gudstjenesten eller Nydelsen af Nadveren. I vore Provinslove havde der ikke været sat Straf for løsagtigt Levned, der ikke krænkede andres Ret, ikke for Sværgen og Banden eller for ved Klædedragt og ydre Optræden at hovmodige sig ud over sin Stand, ikke heller for at øve Trolddom. Gennem Tiderne var Befolkningens Tal tiltaget, Bebyggelsen bleven tættere, Købstæderne var voxet i Antal og i Folkemængde, alle disse Forhold og den stigende Samfærdsel nødvendiggjorde en Række Paabud af ordnende, politimæssig Karakter.

Det voxende Tilsyn kommer saaledes frem deri, at man krævede en betydelig højere Alder af den unge Mand, inden der kunde tillægges ham fuld retslig Handleevne. Man kan i de fleste Lande i Europa iagttage en Bevægelse hen imod at forhøje det Antal Aar, som Ynglingen skulde have tilbagelagt, inden han erklæredes myndig, men i Danmark mærkes en særlig stærk Ængstelse eller Omsorg for de unge.

Hidtil havde indenfor den Skaanske og den Sjællandske Lovs Omraade 15 Aars Alder været nok til at opnaa Myndighed. I Jylland, der var den Landsdel, der i det Hele tidligst viste forsigtigt Hensyn til Omsætningens Tarv, var den unge Mand myndig ved 15 Aars Alder, men først efter det fyldte 18. Aar

kunde han gyldigt afhænde sin Jord eller indgaa Kautionsforpligtelse. Ved Christian IV.s Forordning af 1. Juli 1619 forordredes 18 Aars Alder for at Ynglingen skulde kunne raade over sit Bo, medens han dog først, naar han var 25 Aar gammel, kunde afhænde Jord, paatage sig Kautionsforpligtelse eller være Værge for andre; dog kunde den mindreaarige med Samtykke af sin tidligere Værge afhænde Jord for at betale Forældres eller egen Gæld eller Udgifter ved Studeringer i Udlandet¹. Saaledes indførtes den Tilstand af Mindreaarighed, som senere fremtræder fuldt udviklet i Danske Lov, og som har været gældende indtil 1922. Der vistest ved dette Lovbud mindre Tillid til de unge end i de fleste andre Lande. I de slesvigske og holstenske Landsdele var 15 Aar eller, mere almindeligt, 18 Aar Aldersgrænse, inden fuld Myndighed indtraadte, i Norge var man fuldraadig ved sit fyldte 20. Aar, i England gjaldt for Bondesøn 15 Aar, for Borgersøn en endnu tidligere Alder, for Riddersøn 21 Aar. I det nordlige Frankrig og Tydskland sædvanlig en lignende lav Alder, i Sverige var man myndig og sin egen Mand som 15 Aar gammel (først 1721 krævedes 21 Aar). Danmark havde ved sin nye Bestemmelse valgt at følge Romerretten og den hos de sydlige romanske Folk gældende Ret med de høje Alderstrin, 18 og 25 Aar. Den, der havde Tilsyn med den unge Mand blev endnu i Christian IV.s Lovgivning kaldt »den tidligere Værge«, men Danske Lov (3-17-34, 35) indførte den romerske Rets Betegnelse for ham: Curator².

I Købstæderne blev Tilsynet med de unge yderligere udvidet. Her vilde man ikke stole alene paa Forældre og Værger. Ved

¹ Frdg. 1619. (Secher: Forordninger III 585 ff.).

Jeg finder Grund til allerede her at bemærke, at jeg i den følgende Fremstilling ofte vil komme til at betegne som Forordning et Brev, der maaske selv kalder sig Missive, aabent Brev eller lign. Imidlertid er Sprogbrugen vaklende, og jeg vil, uden at misforstaas, kunne lade »Forordning« omfatte alt, hvad der er optaget i V. A. Sechers Udgave i 6 Bind af »Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende«.

² Jfr. dog Erslev: Aktstykker til Rigsraadets og Stændermodernes Historie I 252 (7).

Frdg. 7. April 1619 indførtes Overformyndere, to fine, fornemme Borgere, der var temmelig til Aars og vel ved Formue: de skulde have Tilsyn med alle dem, der ved ung Alder eller paa Grund af Vanvid eller Skodesløshed var under Værgemaal¹. Men foruden at øve denne overordnede Kontrol med Forældre og Værger havde de den Opgave, som de for Statens Husholdning og Styrelse raadende Principer, Merkantilismen, saa stærkt fremdrog, at skulle sørge for at de forskellige Erhverv fik den nødvendige Tilgang af Ungdom. De skulde paase, at Forældre og Værger lod Børnene gaa i Skole, men ogsaa, at de unge sattes til ærlig Tjeneste, Købmandskab og Haandværk, idet Regeringens Maal var, at Næringsvejene kunde »som udi andre, fremmede Kongeriger og Lande« tiltage. Blev saadant forsømt, kunde Overformynderne gribe ind og træffe fornøden Ordning paa Forældres eller Værgers Bekostning. I København var det paalagt de Dreng eller Piger, der som uforsørgede havde nydt Underhold i Børnehuset (Arbejdsanstalten) og dér lært et Haandværk, at forblive i den Næringsvej, de var lærte i, efter at de var kommen til Alder².

For Merkantilismen var Interessen for Byerhvervene særlig fremtrædende; det er derfor ret betegnende, at Overformyndere ikke ansaas for nødvendige paa Landet. Jordbruget formodedes ikke at ville komme paa Afveje. Her var i langt stærkere Grad Opgaver og Driftsmaader kendte, endvidere var i Landsbyerne paa Grund af Fællesskabet Samvirken og Kontrol givet.

Om den omfattende Lovgivervirksomhed, som Regeringen udfoldede, vil der blive talt i det følgende. Her skal kun erindres om, at de varmt religiøse Embedsmænd, som fandtes ved Kongens Side — særlig de to Kanslere Christian Friis til Borreby (1596—1616) og Christian Friis til Kragerup (1616—39) — arbejdede Haand i Haand med Landets Bisper og Theologer. Og Kirken havde saa kraftige Styrere som den sjællandske Superintendent Hans Poulsen Resen (1615—38) og hans Efter-

¹ Frdg. 1619 (Secher: Forordninger III 563 ff.), Frdg. 10. Dec. 1621 art. 7 (III 678), Store Reces 2-3-8 (V 232 ff.).

² Frdg. 2. Nov. 1622 art. 4, 6 (Secher: Forordninger IV 40 ff.).

mand Jesper Brochmand (1639—52). Stor Indflydelse havde ogsaa den berømte Lærde Holger Rosenkrantz, mindre i Kraft af sin Stilling — han var dog Medlem af Rigsraadet fra 1616 til 1627 — end ved den Vægt, hans omfattende Viden, hans Anseelse og hæderfulde Vandel maatte øve. Det skyldes disse Mænd og deres Kreds¹, at den længe paatænkte Forordning »om Kirkens Embede og Myndighed mod ubødfærdige« 27. Marts 1629 blev givet (to Maaneder før Freden i Lübeck blev sluttet). Den skabte nye Tilsynsmænd og paa Omraader, hvor det var vanskeligt at gribe ind.

Forordningen indførte Præstens Medhjælpere. Disse var i Købstæderne 2 til 4, efter Sognets Størrelse, de toges blandt de gudfrygtigste, oprigtigste, ivrigste og bedste Sognemænd, helst Kirkeværger og Fattigforstandere, og de tilforordnedes hertil af Lensmanden, Bispen og Præsten eller i Købstæder af Borgmester og Raad. Paa Landet skulde Kirkeværgerne eller ogsaa to andre Mænd, som Lensmanden beskikkede dertil, have det samme Hverv. Medhjælperne samledes med Præsten mindst 4 Gange om Aaret — paa de samme Tider, da den gejstlige Tamperret holdtes — man skulde raadslaa om, hvad der kunde tjene til Guds Ære og Menighedens Oplysning². Hovedpunktet var at komme Laster til Livs, som var af den Beskaffenhed, at de med sædvanlig Rettergang ikke saa bekvemmelige er at afskaffe eller bevise, saaledes Forsømmelse af Kirkegang eller Altergang, Misbrug af Helligdage, Sværgeren og Banden, ond Forligelse mellem Ægtefolk, Splid mellem Forældre og Børn, idelig³ Drukkenskab og letfærdig Tale, ubillig Fordel i Køb og Salg, ulovlig Aager, Gerrigskab (art. 8).

¹ Rosenkrantz var da ikke Medlem af Rigsraadet, men han havde allerede 1623 foreslaaet Indførelsen af almindelig Kirkedisciplin. Oskar Andersen: H. Rosenkrantz 199. (Erslev: Aktstykker I 366, 384 ff.).

² Frdg. 27. Marts 1629, Store Reces 1643 1. Bog, Kap. 2. (Secher: Forordninger IV 446 ff., V 169 ff.). Danske Lov II 9.

³ Efter Tidens Levevis maatte Tillægsordet til for at bestemme Forsyndelsen. Vi genfinde »idelig Drukkenskab« i Instruxerne for Rektorer og for Kapellaner i Aalborg 1589, 1593, Rektoren i Sæby 1589. (Kirkeh. Smlg. 3. R. VI 746, 751), D. L. 2-9-8.

Det er let at se, paa hvor vanskelig en Bane man var kommen ind ved at skulle dømme om Grænser mellem det moralsk tilstedelige og det forkastelige, til Ex. om ubillig Fordel i Handel forelaa. Desuden var man ved dette Tilsyn udsat for at vildledes af løse Rygter og onde Paasagn.

Det maa indrømmes, at der var paalagt Præsterne og deres Medhjælpere stor Forsigtighed i deres Indgriben. Præsten eller en Medhjælper skulde først i det skjulte broderlig og sagtmodig formane den beskyldte om at rette sin Forseelse eller sin syndige Vandel, men nytter saadan Henvendelse ikke, kaldes han for Præsten, der i Nærværelse af Medhjælperne udtaler en Formaning. Bærer heller ikke dette Frugt, nægtes det ham at gaa til Alters, og han trues med Band. Ved fortsat Ulydighed indtræder Bandlysningen, og han er da lukket ude fra Menigheden, i Kirken maa han sidde paa en særegen Plads. Naar Aar og Dag var gaaet efter Bandlysningen, kunde han stævnes for Landemodet og af dette dømmes til at forlade Riget. Tilbage for ham stod endnu kun en Appel til Rigens Raad (art. 9-17).

Forordningen gjaldt alle Stænder, men enhver vil kunne sige sig selv, hvor vanskelig den vilde være at gennemføre overfor Adelen eller mod de ved Embede og Rigdom mægtige. Dette bekræfter Forordningen selv ved at give særlige Bestemmelser om de Adelige; overfor dem lader den Bisp og Provst optræde, den truer Præsten med Tab af sit Kald, Lensmand og Bispen med en Bøde paa 200 Rigsd., hvis de forsømmer deres Pligt (art. 24).

Men ogsaa overfor de andre Stænder var Kirkens Tugt vanskelig at gennemføre. Man nægtede at underkaste sig Kirkeboden, og Regeringen maa befale, at Provster og Præster skal indsende til Kancelliet Navnene paa de ulydige; disse vilde blive anbragte mindst et Aarstid paa Bremerholm, uden dog derfor at fritages for Kirkeboden¹. Gejstligheden i Ribe Stift andrager om, at der maa gives en Bestemmelse om de adelige, der utilbørlig længe afholde sig fra Sakramentet, og den udtaler

¹ Aabent Brev 31. Dec. 1641 (Secher: Forordninger V 106 ff.), Rørdam: Danske Kirkelove III 290.

Ønsket om, at Tilsynet med Overholdelse af Helligdagsfreden og Paatalen af Sværgen og Banden maatte gaa over til særlige Fiskaler¹. Lensmændene siges at forsømme Udnævnelsen af Medhjælpere. Sent i Aarhundredet — thi saa stærkt og længe vedblev Regeringen at lade sig lede af Ortodoxien, at Bestemmelsen ret uforandret gik over i Danske Lov² — fortæller den nidkære og djærve Præst paa Møen Morten Reenberg, at han fik de værste Bønder udnævnt til Medhjælpere, hvad der virkede til, at mange blev skikkelige, fordi de ikke vilde irettesættes af dem, som de ansaa for at være værre end de selv var³.

Ogsaa den foran nævnte, i Købstæderne dannede Stilling som Overformyndere var lidet tiltalende. Overformynderne skulde affatte Fortegnelser over alle Børn under 14—15 Aars Alder og forsyne disse Lister med Paategning om, hvad Brøst der kunde være hos Forældre, Værger og Børn; Listerne skulde dog ikke kunne benyttes af uvedkommende, men være til Vejledning for kommende Eftermænd i Stillingen. I mangan Husstand kunde et saadant Tilsyn gøre Nytte, men der var ogsaa givet Lejlighed til megen utidig Indblanding. Stillingen som Overformynder synes lidet eftertragtet, skønt der var tilstaaet den forskellige Begunstigelser⁴. Under Kong Frederik IV træffer man idelige Vægringer ved at overtage den⁵.

Fra Øvrighedens Side var saaledes Tilsynet med Borgerne paa mange Maader stærkt vokset⁶. Det er da ogsaa værdt at iagttage, i hvilken Grad det tidligere Tilsyn fra Slægtens Side med dens enkelte Medlemmer og dens Ansvar for deres Handlinger var mindsket.

¹ V. A. Secher og Chr. Støchel: Forarbejderne til Kong Christian V.s Danske Lov I 19 (31) 22 (24).

² Om Bandsættelse fra endnu senere Tid, se Kirkeh. Smlg. 3. R. VI 253 ff.

³ Kirkeh. Smlg. 3. R. III 502.

⁴ O. Nielsen: Kbhvn.s Historie V 404 (Overformynderne fritages 1685 for Indkvartering »for deres store Besværighed«).

⁵ O. Nielsen l. c. VI 445—49.

⁶ For nylig har her i Tidsskriftet (9. Række V 1 ff.) Professor Eli Heckscher i en indholdsrig og oplysende Afhandling om »Merkantilismen som

Tidligere havde en Manddrabers Frænder været pligtige til sammen med ham at udrede den Mandebod, som han skulde betale; nu hvilede Pligten alene paa ham, og den ydede Bod fordeltes ikke mellem den dræbtes Slægt, men tilkom alene den næste Arving. Kun hvor Manddraberen undveg eller nægtede at betale, maatte Slægten udrede en Del af Mandeboden¹.

Syslerne, der fra ældgammel Tid havde haft en særlig Tilknytning til Slægterne², var i det 16. Aarh. blevne rent administrative Kredse af forsvindende Betydning. Paa Sysseltingene havde Afhændelser eller andre Retshandler om Ejendomme været foretagne, Vidnesbyrd om deres Grænser eller lignende været givne, men Sysseltingene var stille sunket i Jorden; noget saadant Ting nævnes næppe efter Kong Hans's Dage. Der var tidligere en Formodning om, at Slægten boede indenfor Syslet, og i Følge Jydske Lov skulde de Mededsmænd, der i visse Sager aflagde Ed som »Kønsnævn«, tages af Slægtninge, bosatte indenfor Syslet. Da dette ikke længer var muligt, havde jydske Bønder opsøgt Slægtninge i fjerne Landsdele, skønt disse manglede ethvert Kendskab til den omtvistede Sag, hvorfor Regeringen bød, at alene Bopælen, ikke Slægtskab, skulde være afgørende og at de medsværgende skulde være bosatte i Herredet³.

Samfundsopfattelse» paavist, hvorledes hint Princip for Styrelse i sin inderste Grund sigtede mod at udvikle større Frihed i Samfundslivet. Det kunde da synes, at de Forhold, hvorfor jeg ovenfor har redegjort, pege i en helt modsat Retning, idet en tidligere Handlefrihed er bleven begrænset og Kontrol og Tilsyn møder Borgerne overalt. Nu maa det imidlertid erindres, at merkantilistisk Økonomi først ret kommer frem i den senere Halvdel af Christian IV.s Regering — Ophævelsen af Lavene 1613 var vel et Skridt hen mod en friere Ordning af Næringsvejene, men 12 Aar senere maatte den gamle Tilstand indføres paany. Det Princip, som staar bagved Merkantilismen, nemlig at Staten skal være den ordnende og vejledende, der sætter de enkelte Stænder og Klasser i Samfundet deres Opgaver, kan ikke undgaa at faa overfor Enkeltmand Karakter af Grænse for hans frie Bane, selv om der aabnes Muligheder for ham for at kunne medvirke i store og internationale Foretagender under en friere Form.

¹ Christian II.s geistl. Lov art. 62, Reces 1537 art. 7 (Rosenvinge: Love IV 33, 176). Stemann: Retsh. 656. Matzen: Retsh., Strafferet 97 ff.

² Kong Valdemars Jordebog, Broderlisten. Thord Degn art. 38.

³ Lille Reces 31. Marts 1615. (Secher: Forordninger III 449 (42)). Sylow: Den materielle Bevisteoris Udviklingshistorie 110. Matzen: Retsh., Proces 54—56.

Den Udvikling, som Reglerne om Lovbydelse undergik, har endvidere Krav paa Opmærksomhed, den viser os tillige Købstædernes Interesse for at fremme eller sikre Realkrediten, medens Adelen ret ensidig skyder sin Stilling som Stand i Forgrunden. I Følge den ældre Ret kunde arvet Jord ikke sælges, forinden den paa tre Ting var lovbudt til Medlemmer af Slægten, og denne Lovbydelse havde ogsaa Betydning ved at give Offentligheden Kundskab om en forestaaende Forandring i Besiddelsesforhold, hvad der kunde være baade de Private og Staten til Nytte. Ved en RetteTINGSdom 1554 blev det fastslaaet, at Købstadjord er Løsøre og kan sælges uden Lovbydelse¹, en Regel, der i næsten den samme Form indgik i Danske Lov. Den havde sin Grund i, at en Bys Borgere jævnlig var indflyttede fra Landet og løsrevne fra den gamle Slægtforbindelse; desuden maatte der sørges for, at ikke Fremmede, men kun Byens skattepligtige Borgere ejede Grund indenfor dens Grænser og Volde. Paa Christian III.s Tid skaffede Adelen sig ogsaa Fritagelse for denne Pligt: skal hver Adelsmand mæ sit Gods baade sælge og skjøde med sit Brev og Segl og gode Mænds Vidnesbyrd enddog det ikke bliver lagboden, dog at det sælges til frit Folk og til ingen anden². Uagtet denne Fritagelse for at lovbyde her mere er underforstaaet end givet, erkendtes det i Praxis, at Adelen ikke var pligtig til at lovbyde.

Ikke desto mindre var denne Lovregel ubetimelig og egentlig fornærmende. Man var i Købstæderne fri for at lovbyde, men Skødet skulde udstedes paa Tinge eller læses her³. Derimod tillodes det de Adelige at overdrage deres Ejendom alene ved et Brev, naar det blot bar Segl og havde adelige Vidner. Den Vitterlighed, der laa i Lovbydelse paa Tinge og som kunde tjene til Vejledning for mange andre end Slægten, var strøget,

¹ Krag og Stephanius: Christian III. Suppl. 232 ff. Rosenvinge: Domme III 142. Danske Lov 5-3-4.

² Reces 1547 art. 30, Reces 1558 art. 49. Rosenvinge: Love IV 231, 276. (Secher: Forordninger I 36).

³ Aabent Brev 29. Juni 1553; Missive 22. Aug. 1580 (Secher: Forordninger II 169).

og saadant Salg kunde føre til Misbrug. Først ved Forordg. 26. Aug. 1622 paalagdes det Adelen at lade det udstedte Skøde læse paa det nærmeste eller andet Landsting¹. Man kan vanskeligt se andet Motiv for hin Bestemmelse end, at Adelen ønskede sig ogsaa dette Prærogativ og at den i det Hele ansaa sig for god til at deltage i Retslivet paa Tinge².

Vi ser Adelen forsvare sin Frihed for at lovbyde Jord med, at den som Stand allerede var begrænset i at finde Købere, efter at det var fastslaaet, at kun frit Folk kunde erhverve adelig Jord. Endvidere paastod den, at de talrige Mageskifter med Kongerne havde forandret den største Del af den arvede Jord til Købegods³, endelig havde Tidens stærke Stræben efter at danne store, samlede Godser gjort Køb og Salg af Jord vanskeligere end da Godserne ogsaa havde Strøgods⁴. Fra borgerlig Side hævdes, at denne Forret giver Anledning til Underslæb og Tab for Kreditorer, desuden vilde det være heldigt, at man i Tide fik at vide, hvem der ønskede at sælge sin Ejendom, hvorved man vilde forekomme mange Ulejligheder som sig nu tildrage. Da denne Forret ikke var nævnt i Adelenes nye Privilegier af 24. Juni 1661, haabede Borgerstanden, at den nu maatte være ophørt, men i Danske Lov er der kun paalagt Selvejerbønder Forpligtelse til at lovbyde⁵.

¹ Frdg. 26. Aug. 1622 (Secher: Forordninger IV 29 ff.).

² Saadant synes ogsaa at aande ud af de adelige Medlemmers Udtalelse i Lovkommissionen 1661, de gør Indsigelse imod, at adeligt Jordegods ikke skal kunne sælges ved Ejermændens eget Brev og Segl, men skal til Herredstinget lovbydes og siden i lige Maade til Tinget sælges og skodes lige ved andet Selvejer-Bondegods (Secher og Stöchel: Forarbejder I 9).

³ Selv om Mageskifterne ikke udtrykkeligt nævnes, maa der være sigtet til dem ved denne Udtalelse. — Ved Mageskifte skulde i Følge Andreas Sunesøn III 2 Lovbydelse ikke finde Sted. Man skulde dog synes, at den ved Mageskiftet erhvervede Jord maatte overtage den tidligere Pligt overfor Slægten. I Slesvig blev Lovbydelse bevaret langt længere frem i Tiden end i Kongeriget, og der kan man finde Pligten overført til det ved Mageskiftet modtagne (Stemann: Geschichte des Rechts II 257 ff. Stemann: Recht u. Gerichtsverfassung 38). I Danmark maatte iøvrigt det ved Mageskifte erhvervede Gods i et af de næste Slægtled blive Arvejord.

⁴ Secher og Stöchel: Forarbejder I 53, 87 ff., II 121.

⁵ Secher og Stöchel: Forarbejder I 52 ff., 88.

Underligt er det, med hvor forskelligt et Syn Regeringen i den her omhandlede Henseende ser paa den øverste Stand i Modsætning til den øvrige Del af Samfundet. Overfor Adelen glemmer den ikke at fastholde Slægtens Betydning, idet Slægten skal varetage Standens Ære. Lod en adelig Pige eller Frue sig forføre, var hendes Værge forpligtet til at lade hende sætte i Fængsel for Livstid og tage hendes Gods i Besiddelse; undlod han det, skulde Slægten, eventuelt Lensmanden gribe ind¹. En adelig Kvinde, som sin adelig Stand og Herkomst saa vidt forgietter og forringer, at hun en borgerlig ægter, er det forbudt at føre adeligt Navn og Vaaben; enhver af Slægten kan tiltale hende derfor, og »saa tidt det sker« afkræve hende 50 Rigsdaler².

II. Lovgivningen og Lovenes Overholdelse.

Det var et springende Væld af Forordninger, der udgik fra Landets øverste Styrelse; man kan maaske regne med 30 om Aaret i Christian IV.s 60aarige Regeringstid. Samtidig var Cancelliet utrættelig virksomt i at vejlede i mere specielle Tilfælde, afgøre Enkeltspørgsmaal, retlede Embedsmænd og raadspørge dem om Tilstande. Der synes fra Centralstyrelsen at være virket ret utrætteligt³, og det er da ogsaa vist, at meget blev sat i Værk paa Handelens og Industriens Omraade, ligesom at mange gode Reformers fandt Sted indenfor Rettergangen og i det Hele

¹ Kalundborgske Reces 1576 art. 12 (Secher: Forordninger II 40).

² Frdg. 29. Sept. 1641 art. 1, Store Reces 2-2-1 (50 slette Daler) (Secher: Forordninger V 103, 218). Erslev: Aktstykker II 586.

³ Det var aabenbart Christian IV.s energiske Natur imod, at nogen arbejdsdygtig stod med ledige Hænder, og hans Regeringstid er betegnet ved de talrige Ordre om at indfange Landstrygere og andre arbejdsløse og sende dem til København, hvor han vil beskæftige dem paa Bremerholm, eller ved Befæstning af Byen (1607), ved Bygning af Københavns Slot (1597, 1602, 1607), ved Bygning af Frederiksborg Slot (1613). Eller han vil anvende dem ved Befæstning af Korseskær i Bleking (1599), Halmstad (1599), Malmø (1599, 1606). Snart skal de sendes fra hele Riget, snart fra en enkelt Landsdel, ofte kræves føre og stærke Karle, men ogsaa Drengene og Piger kunne udskrives til Oplæring i industrielt Arbejde.

i Retslivet. Her skulle vi nærmere have Lovgivningens almindelige Karakter for Øje og har da Grund til at bemærke, hvor ofte de givne Regler var foranlediget ved indtrufne Tilfælde — der findes vist over 500 Forordninger, der begynder med Ordet: Eftersom (Eftersom vi har bragt i Erfaring . . . , Eftersom det er forefaldet . . .) — hvad der jo let maa bevirke, at Lovgivningen faar en spredt, kasuistisk Karakter¹. Endvidere ansaa Regeringen det stadigt for nødvendigt at forklare og forsvare sin Handlemaade, og Motiveringen kan ikke sjælden blive saa omfattende, at den overgaar selve Lovbudet to eller tre Gange i Størrelse².

Bedømte fra et stilistisk, litterært Standpunkt vise disse Forordninger afgjort et Tilbageskridt fra de gamle Provinsloves klare, korte og skarpe Stil, ligesom de ogsaa danne en Mod-sætning til den jævne, knappe og indlysende Tale i Christian V.s Danske Lov. Et enkelt Exempel vil bedst tydeliggøre dette. Forordningen om Mindreaarighed af 1. Juli 1619 fortæller i sin Indledning om de Erfaringer, der har foranlediget Regeringen til at give Bestemmelserne. Som »christen Øvrighed« — hvad der er et staaende Udtryk i Forordningerne — maatte den hindre »vores Undersaatters Skade og Fordærv«, derfor lader den Forordningen »udgaa, paabyde og befale«. Bredt, med mange Dobbeltudtryk og ikke altid klart lyder Forordningens Bud, saaledes naar der i art. 2 staar »Gods«, hvad Regeringen senere maa fortolke som alene angaaende Jordegods, der er arvet (Frdg. 23. April 1632 art. 10). Motiveringen i Indledningen bliver fortsat i art. 5: Regeringen »kunde lettelig eragte«, at der vilde findes Kreditorer som hægtede sig³ paa de »unge og uvit-

¹ Et Udslag deraf er ogsaa Lovbudenes sammenstykkede Karakter (saaledes Store Reces). Den ret korte Frdg. 8. Juni 1639 omhandler 6 Emner: Guldmønt, Appelfrist, Arvekøb, Øxnehandel, Skvatmøller, Bønders Restance (Secher: Forordninger V 36 ff.).

² Til Exempel Frdg. 22. Okt. 1604, Frdg. 1. Juli 1619 (III 175, 587).

³ Forordningens Ord lyde i V. A. Sechers Udgave III 586: som saadanne unge mennesker ville an[f]øre [Variant: ansnøere], sig ud i giæld och hechtebrefvenne . . . med exceptionibus skulle ville behjælpe. Den foretagne Rettelse til »anfore« er sikkert ikke rigtig, og Kommaet maa flyttes.

tige Mennesker« og fik dem til at give Forskrivningen fra sig »med exceptionibus« — altsaa hvorved de fraskrive sig Retten til at paaberaabe sig deres Mindreaarighed — men »ingen er mægtig Landsloven efter sin egen Tykke med Forskrivninger og Exceptionibus imod vores endelige Intent og Mening at afskaffe«, synderlig da Budet er sket for det gemene Bedste. Det er derfor »vores Villie, Mening og Forordning«, at saadanne Exceptiones ikke skal i nogen »Proces eller Rettergang« anses for kraftige.

Saaledes vil man ogsaa i disse Aktstykker mærke Tidsalderens Tilbøjelighed til den lange og brede Udtalelse, dens ringe Sans for myndig Korthed, uagtet Regeringen netop ofte har ivret mod udspundne Prædikener, alt for lange Ligtaler, »vidtløftige og kedsommelige« Domsakter¹.

Allerede Christian IV har haft Følelsen af, at denne Lovgivervirksomhed var for overvældende og havde for spredt en Karakter. Det fortælles, at han en Morgen, da Christian Friis d. y. som sædvanlig kom op paa Slottet, skal skæmtende have rettet det Spørgsmaal til ham, om hvilken Forordning han havde drømt i Nat. Kansleren forstod Vinket og skal have glædet Kongen med at svare, at han havde haft Planer om at samle den hele Række af Forordninger sammen til en Enhed. Friis tog ogsaa fat derpaa, men han naaede ikke til Ende dermed for sin Død². Først 1643 kunde den saakaldte Store Reces udkomme. Men derved standsedes ikke Strømmen af Forordninger, og heller ikke Kongeskiftet bragte en Forandring. Regeringen maatte 1651 udtale, at alle de alvorlige og bedst betænkte Forordninger, som fast udi hundred Aar var blevne paabudt til Bedste for den adelige Stand og for at sætte Grænse for dens Odselhed havde været uden Frugt, »saa man vel maatte kædes ved udi saa Maade at bære Omsorg« for denne Stand. Alligevel

»Anöre sig« er en dansk Gengivelse af det tyske anöhren, sætte et Øre paa: hægte sig paa, tage under Armen. Grimm: Deutsches Wörterbuch. Sander, Deutsches Wörterbuch.

¹ 13. Febr. 1593 (II 627 f.), 11. Marts 1624 (IV 150).

² Suhm: Nye Samlinger I 9 ff.

giver Regeringen en ny detailleret Forordning paa 24 Artikler om dette Emne¹.

Først Enevældens Indførelse bragte en karakteristisk Forandring, uagtet den nye Ordning af Statens Styrelse maatte kræve adskillige Lovbud. I Sammenligning med Christian IV.s Tidsalder er Forordningernes Tal dalet ned til at blive en Halvdel eller en Trediedel af det tidligere. Man ønskede ikke at lovgive efter at der var bleven nedsat — siden Januar 1661 — Kommission efter Kommission for at udarbejde en almindelig Lovbog for hele Riget. De Forordninger, der udkom, angaa Landets Administration, Hærvæsen, Skatter og Afgifter; den nylig indrettede Højesteret krævede ogsaa flere Forordninger. Man vil endvidere lægge Mærke til, hvorledes de tidligere saa lange Indledninger er svundne ind; Motiverne siges i al Korthed, og Befalinger træder stærkt frem.

En saa omfattende og omstændelig Lovgivning som den, der i Christian IV.s Tidsalder er rettet mod Luxus, kan jo ikke andet end føre til Smaalighed, til Ex. naar Regeringen overfor Adelen maa tilbagekalde et tidligere Forbud mod at anvende Sølv- og Guldsnøre, idet de have vist sig mere holdbare end Silkesnøre². Standhaftighed kan man heller ikke berømme Regeringen for, naar den til Ex. for at standse Borgerskabet i dets »til egen Fordærvelse og Skade« urimelige Udgifter ved Bryllupper og Begravelser sætter en Bøde paa 200 Rdl. for Overtrædelse af dette Bud, men ikke desto mindre senere tillader, at de, som til egen Skade »udi saadan Overflødighed Lyst og Ære søger«, kan ved Bryllupper bortse fra Forbudet imod at de betale, foruden Bøden paa 200 Rdl., endnu 100 Rdl. til Regeringen³.

Ogsaa de Bud, som Kirketugten havde bragt med sig, blev gennemførte paa Maader, der nærmede sig til det barokke. Herhen maa regnes Bestemmelsen om at lade Mænd med lange Kæppe under Gudstjenesten gaa om i Kirken for at vække de

¹ Frdg. 24. Sept. 1651 (VI 68 ff.).

² Frdg. 20. Mai 1622 (IV 14).

³ Frdg. 1. Mai 1624 art. 37 (IV 163), Frdg. 3. Juli 1640 art. 1 (V 60).

sovende¹, eller et Bud om at Kvinder i Vestjylland ikke maatte møde i Kirke med Kyse over Hovedet, idet det erfarede, at de dermed skjulte deres Slummer². De Halsjern og Gabestokke, som rundt om i Købstæderne blev befalet anbragte, for at Bandende og andre Syndere kunde strax indsættes i dem, var et ydre Tegn paa Tidens Retning³.

En Følge af det gennemførte Statstilsyn havde været, at Antallet af Landets Embedsmænd vel nok i Tidsrummet siden Grevefejden var voxet til det dobbelte. Det var stadig bleven paalagt hele denne verdslige og gejstlige Øvrighed ikke blot at paase, at de Bud bleve efterkomne, der hørte ind under deres særlige Omraade, men tillige at have Øje med, at man adlød de mange Befalinger, der sigtede mod at fremme Moral, god Orden og Sparsommelighed. Endvidere regnede Regeringen uden Sky med privat Angiveri endog i saadanne Tilfælde, hvor Angiveren ikke blot fik den lovede Angiverpris, men skaffede sig en Pengefordel paa anden Mands Bekostning⁴.

III. Kvindens Rettigheder formindskes.

Vi skal nu betragte, hvordan den Kvinder tildelte Ret blev beskaaret, og hvad Formaalet var med de nye Retsregler.

¹ Frdg. 19. Juni 1645 (V 468). Kirkeh. Saml. 2. R. I 232.

² Frederik III tilskriver 1668 Varde om den Uskikkelighed, at Kvinder komme til Kirke med Kaabe eller Skørt paa Hovedet og sætte sig tryggelig derunder til at sove (Kirkeh. Saml. 2. R. IV 458). 1645 befales det, at i alle Kirker Kvindfolkene skal sidde overende, naar der synges, og deltage i Sangen (Rørdam: Danske Kirkelove III 317 ff.).

³ Frdg. 27. Marts 1629 art. 28 (IV 463), Store Reces 1-1-31 (V 166). Kinch: Ribe II 574. O. Nielsen: Københavns Diplom. I 590, II 145.

⁴ Frdg. 24. Sept. 1651 om Overflødighed hos Adelen (VI 72): »det staaar enhver frit for det at angive og sin Betaling derfor af Lensmanden at fordre« (100 Rdl.). Hvis et Laan stiftes med Aagerrente, forbrydes Halvdelen af Kapitalen til den, der angiver det, Halvdelen til Kongen (se nedenfor S. 21). Den, der angiver et Dokument, der mangler det befalede Stempel, faar, hvis Forsømmelsen medfører Konfiskation, en Trediedel af det konfiskerede, selv om han var delagtig i Forseelsen. Frdg. 18., 19. Jan. 1661 (Carl Christiansen: Dansk Statshusholdnings Historie I 430).

Man faar uvilkaarligt et Smil paa Læben ved Tanken om, hvilket Gny det i vore Dage vilde forvolde, hvis en Lov pludselig fastslog, at Kvinder i Arv kun kunde kræve halv saa stor en Lod som den, en Mand, der var lige saa nær beslægtet med den afdøde, kunde tage. Paa Christian III.s Tid skete en saadan Forandring, og den foregik saa at sige lydløst. Man kan næsten med Vanskelighed paavise den Lov, som gennemførte Reglen, der maa have været anset som nødvendig for Statens Tarv og som tjenende til sand Gavn for Befolkningen.

Det var dog kun i den østlige Halvdel af Riget, at noget nyt fremtraadte. Indenfor Jydske Lovs Omraade havde man fra ældre Tid stillet Kvinderne mindre gunstigt. I alle Tilfælde af Arvegang var der kun tillagt dem halv Lod overfor en lige saa nær beslægtet Mand. Nu skulde denne Regel blive Rigets almindelige Lov. I det østlige Danmark udslettede man den Forskel, der hidtil havde bestaaet mellem Arvefald efter de allernærmest beslægtede (Fremarv) og Arv efter andre Slægtninge (Gangarv)¹; indenfor den første, snævre Kreds havde Kvinden taget halv Lod overfor Mand², hvad der nu skulde gælde i alle Tilfælde af Arv.

Den nye Retsregel var udtalt i den københavnske Reces 1547 art. 24, der bestemte, at adelige Sædegaarde skulde blive paa Sværdsiden og hos Brødrene; disse skulde gøre Søstrene og Svogrene Fyldest med andet Jordegods og Penge; overalt hvor Mand og Kvinde stod lige nær, tog Mand to Parter, Kvinde den tredie. Reglen gentoges i den Koldingske Reces 1558 art. 39³.

Imidlertid har begge disse Artikler til Overskrift: Om Sædegaarde (1558 endvidere: blandt Adelen). Der staar til Slutning, at Reglen om halv Lod til Søsteren skal gælde »alle andre Arve«, hvor Mand og Kvinde er lige nær — altsaa til Ex. hvor Fætter arver sammen med Kusine — og der er intel, som henviser

¹ Matzen: Retshistorie, Arveret 110, hvormed dog maa sammenholdes Schlyters Glossar til Skaanske Lov: Framarvæ, Ganguarf.

² Jydske Lov I 4, 5, Skaanske Lov I 6, 8, 22. Eriks Sj. L. I 16, 17. Vald. Sj. L. I 1.

³ Rosenvinge: Love IV 228, 272.

denne Artikel til at omfatte Borgerne i Almindelighed, for hvem et Fortrin for Sværdsiden hidtil havde været ukendt. Desuden angaar den forudgaaende art. 23 og den efterfølgende art. 25 udelukkende Adelen. Man maatte vel ogsaa undres over, at en Nyordning af saa indgribende Art og gældende alle Stænder skulde være udtalt i en Tillægssætning til en Bestemmelse om Arv af adelige Sædegaarde.

Ikke desmindre lød en Dom af Rettertinget 1554 anderledes. I denne Sag blev det af en Part paastaet, at en Arv, der i Sjælland var faldet imellem Adelige efter en Søsterson, maatte deles saaledes, at Mand og Kvinde tog lige Lod¹. Rettertinget udtalte, at Recessen af 1547 var udstedt med Bevilling og Samtykke af Rigsraad, Adel, Borgere og Bønder og strækker sig over hele Riget; i Henhold til denne maa Broder tage to Parter, Søster den tredie Part udi fornævnte Arv og i alle andre Arve, som herefter falder baade udi Sjælland, Skaane, Jylland eller hvor den udi vort Rige Danmark findes². Rettertinget er her kommen til at optræde som Lovgiver. Maaske sad de samme Faktorer, der her dømte, inde med den lovgivende Magt, men korrekt kan denne Fremgangsmaade ikke kaldes. Og selv om Angivelsen i Dommen er rigtig, om at de andre Stænder havde givet deres Samtykke til, at Recessen udstedtes, er dermed intetsomhelst afgjort om, hvilke Stænder og hvilke Arveforhold art. 24 angaar.

Den omtalte Forandring i Arveretten bør ses i Sammenhæng med et i hin Tids Lovgivning udtalt Princip.

Medens vi i vor Tid paa flere Maader begunstige Udstykning af Jord, Kløvning af Ejendomme og stræbe efter Oprettelse af mindre Jordbrug, var i hine Tider en modsat Opfattelse netop raadende. De større Jordbrug formodedes at give det rigeste Udbytte, en Udstykning vilde man i hvert Fald ikke be-

¹ Parten paaberaabte sig, at sjællandsk Ret maatte anvendes, da Jydske Lovs Fortale indskærper, at i hver Provins skal dens egen Ret anvendes.

² Rosenvinge: Domme I 236 ff. Denne Dom blev paaberaabt 1595, Secher: Rettertingsdomme 28 ff.

gunstige¹, fordi Landets Administration vilde vanskeliggøres derved, Paaligningen af de offentlige Byrder blev besværlig, Skatter maatte omlægges, hvorhos Følgen af alle disse Ændringer vilde være, at Antallet af Embedsmænd maatte betydelig forøges.

Principet om Udelelighed var — som allerede nævnt — fastslaaet for Sædegaarde ved Recessen af 1547. Det er første Gang, at Betegnelsen Sædegaard forekommer; den skulde med det omliggende Gods ved en Faders Død blive hos Sønnerne, der skulde gøre Søstrene Fyldest i andet Jordegods og Penge².

For Sædegaarde fastslaaes saaledes en Fortrinsret for Sværd-siden, ikke derimod en Majoratsret, Brødre kunne besidde Sædegaard i Fællesskab. Saadant tillodes derimod ikke Bønder overfor Selvejergaarde.

I Overensstemmelse med en allerede bestaaende Praxis blev det ved Odense-Recessen af 1539 art. 11 fastsat, at kun en enkelt Arving kunde overtage Gaardens hele Eje, hvoraf han skulde svare de andre Arvinger Afgift (Skæppeskyld)³. Hvem af Arvingerne der havde Fortrinsret til at overtage Gaarden, var ikke afgjort, men saavel af Medarvinger som af Øvrigheden blev der lagt Vægt paa Duelighed⁴. Disse Regler udtale saaledes

¹ Rettertingsdom 1539 udtaler: Bøndergods maa ikke splittes ad. Rosenvinge II 86.

² Reces 1558 art. 39 har her den forstyrrende Tilføjelse: (Fyldest) for Bygningerne. Tanken maa have været, foruden »Gods« og »Jordegods« at bringe ogsaa Bygningerne i Erindring. Paa Hovedgaarde vurderedes senere Bygningerne særlig. Arent Berntsen: Fructbar Herlighed II 368. Smlgn. en Udtalelse i en Rettertingsdom 1595: hvad den Bygning belanged paa Hovedgaarden, var de overbødige at gøre Fyldest for, naar det af gode Mænd blev sat og taxeret. Secher: Rettertingsdomme 30, Matzen: Rets-historie, Arveret 116.

³ Rosenvinge: Love IV 195.

⁴ Nogle Domme give den, som har størst Lod i Gaarden, Fortrinsret (Rosenvinge: Domme I 212 (1553), 255 (1558), II 86 (1539), men da denne Ordning kunde være uheldig baade for Medarvinger og Regering, godkender en Dom, at Lensmanden har ladet 12 Ejere afgøre Spørgsmaalet (Rosenvinge I 212 (1553). Dette kan siges at være i Overensstemmelse med et Kongebrev af 29. Juni 1532, at den som dueligst er, skal besidde Gaarden

kun Forbud mod Kløvning af Bondegaarde, og til dem slutter sig mange Regler om, at Gaarde ikke maa formindskes ved Frasalg af Jord¹. De nærme sig kun Majoratstanken ved at kræve Gaardens Udelelighed, men ikke ved at tillægge den ældste nogen Forret, ikke heller give de Sværdsiden en saadan; men det er klart, at naar samtidig i Kraft af den ny Lov Broder faar dobbelt Lod mod Søster, vil det være ham lettere at opnaa Besiddelsen.

Principet om Udelelighed og Forbudet mod Udstykning kom ogsaa til at indvirke paa Købstædernes Omraade. Her var ikke Hensynet til en nyttigere Drift det afgørende, men Lettelser af den offentlige Administration, Paaligningen af Skatter og Fordelingen af de offentlige Byrder. For Kolding By bliver det befaleet, at Huse og Gaarde ikke maatte skiftes; ved Arvegang skulde den, som bedst var formuende, udkøbe de andre Part-havere, uden at disse fik Lov til at have en Lod staaende som Prioritet i Ejendommen. Hvis ingen Arving var i Stand dertil, maatte Gaarden sælges. Regeringen vilde ikke have, at Kamre og Logementer forfaldt; Byen vilde komme til at mangle Boliger for Indflyttere, Kongen og Lensmanden paa Koldinghus vilde savne Værelser at anvise Gennemrejsende og Boliger for Indkvartering². Lignende Regler gjaldt for flere andre Byer³.

Tanken om at oprette Majorater har vel nok beskæftiget Dele af Adelstanden⁴, men derom har vi dog kun et enkelt Vidnesbyrd. Det lykkedes Kansler Johan Friis at faa et af ham udstedt Skøde paa Hesselagergaard og Gods, der oprettedes som

(Frederik I.s Registranter 319), smlgn. en Landstingsdom af 1574 om at den, som efter Lensmandens Tykke dueligst er, kan besidde Gaarden (Danske Samlinger 2. R. II 46). Matzen: Retshistorie, Arveret 118.

¹ Aabent Brev 23. Juni 1592: Jordegne Bønder paa Bornholm maa ikke bortsælge af deres Jord, ikke fra Gaarden forpagte Jorder bort (Secher: Forordninger II 612).

² 21. Marts 1589 (Secher II 529). Kanc. Brevbøger 1591, 525.

³ Randers, Kanc. Brevb. 1553, 137. Assens, Kanc. Brevb. 1553, 236. 1589, 132.

⁴ Om Ulfeldts og hans Svogres Tanker om Oprettelse af en Grevestand se Birket Smith: Leonora Christina Ulfeldt I 119.

Stamhus, stadfæstet af Christian III og Rigsraadet (1548). Efter Kanslerens Død bragte imidlertid en Svigersøn ved Stævning mod Arvingen Sagen frem for Frederik II og Rigsraadet, og disse dømte, at Stadfæstelsen var opnaaet ved vrang Undervisning, og at Skodet stred mod Landets Love (1572)¹.

Først da den nye Adel af Grever og Friherrer opstod (1671), kom Tanken til Udførelse. Foruden at Arvereglerne i Privilegierne for denne Stand lod Mand gaa foran Kvinde, rykkede Mandslinien frem foran Kvindeliniien. En Arveladers Broder gik derfor foran hans Datter, naar ingen Søn fandtes, en Sønnedatter af Arveladeren foran dennes Datter.

IV. De store Forandringer i Omsætningslivet og i Formuegenstandene.

Det vil nu være paa Tide at betragte, i hvilken Grad der var sket Ændringer i den ydre Verden omkring Kvinden, fordi Samfundslivets økonomiske og retslige Grundlag i mange Henseender havde faaet en forskellig Karakter, der nødvendig maatte indvirke paa Kvindernes Stilling.

Den kanoniske Ret havde holdt sig til Biblens formentlige Forbud mod at tage Renter af udlaante Penge, men dens lærde Teologer maatte se Omsætningslivets stadige Brydninger mod denne Lære; de grublede ihærdigt, men kunde vanskeligt finde en Begrundelse for at Penge, som man havde afhændet, kunde avle Penge. Reformatorerne indsaa, at Gennemførelsen af et almindeligt Forbud mod at tage Renter var umulig, men de erkendte ydmygt, at Verden var og blev ufuldkommen. De danske Recesser udtalte udtrykkeligt, at den jordiske Husholdning ikke stemte med Vor Herres. »Enddog det ikke er sømmeligt og er mod Guds Bud . . . og den Handel dog ikke vel med alle kan aflægges«, maa Christian III give en begrænset Tilladelse, efter at have beraadslaget med Rigets Raad og nogle højlærde. Den højeste Rente, som kan tages, skal være 5 af 100

¹ Rosenvinge: Domme III 161 ff. C. T. Engelstoft: Det første Forsøg paa at oprette et Stamhus i Danmark (Saml. til Fyens Historie III 117 ff.).

Daler; hvis nogen tager herud over, forbrydes Halvdelen af Kapitalen til Kongen, Halvdelen til den, der paaklager¹. Man havde altsaa fulgt en Vej som den, Zwingli havde givet Begrunding for, nemlig kun at vende sig mod den ublu Rente².

Sin kristne Daab fik dog Renten (indtil 5 p.c.) først ved Forordning af 23. April 1632. Den tillader nemlig i Gældsbreve med Underpant at betinge sig indtil 6 p.c., »om den, som Pengene udfaar, ikke vil nøjes med den kristelige og billige Rente som Recessen tilsteder af hvert Hundred³. Men det var sandelig ogsaa paa Tide, efter at det allerede i halvhundrede Aar havde været paalagt Menighederne at udsætte Kirkernes Kapital paa Rente.

1581 vedtog Sognemændene i Aalborg, at hvilke Penge Kirken har fri, skal herefter aarlig forrentes med 5 Daler af 100, enten den, som Pengene pligtig er, eller hvilken anden, som Sognemændene vil dem unde⁴. Dette synes at være en almindelig Regel⁵. Ved Frdg. 31. Marts 1615 art. 41 var det befaleet, at Lensmænd og Provster, til hvem Kirkevægerne aflegde Regnskab, skulde udsætte den overskydende Sum Penge paa Rente hos vederhæftige Mænd, men Store Reces⁶ overlader

¹ Den Københavnske Reces 1557 art. 8, Kold. Reces 1558 art. 66 (Rosenvinge: Love IV 250 f., 283 f.).

² I hvilken Grad praktiske Folk ansaa Ydelse af Renter som selvfølgelig, vil fremgaa af følgende Ordvexling. Rigsraad Anders Bille sender 1546 sin Frænde og synderlig gode Ven Eskil Gjoe de Rentepenge (à 5 p.c.), han er ham skyldig, og udtaler samtidig, at han ved at betale dem haaber ikke at bringe Eskil Gjoes Sjæl i Fare. Herpaa svarer denne, at han lader Gjerrighed raade, tager mod Renterne og staar sin Fare. At dette er Humor fra begge Parters Side, kan der ikke være Tvivl om, og saaledes har W. Møllerup ogsaa opfattet det (Bille-Ættens Historie I 743 ff.). I Det danske Folks Historie IV 136 er Ordene forstaaet som Alvor. — Christian III betaler 1551 5 p.c. af en Gæld han er en Lensmand skyldig (Kanc. Brevb. 18).

³ Secher: Forordninger IV 572. Store Reces 2-15-11 (V 308).

⁴ Jydske Samlinger V 252. Jfr. Kirkeh. Saml. 3. R. III 760.

⁵ Frdg. 26. Juni 1587, Udlaan i Kbhvn. af Fattiges og Skolers Kapitaler; Frdg. 25. Jan. 1588, Kirker og Skoler i Helsingør (Secher II 472 ff., 509 ff.). O. Nielsen: Kbhvn.s Historie IV 10 (1574).

⁶ Secher III 449. Store Reces 1-4-82 jfr. 81 (V 210).

dog Kirkeværgerne at besørge Udlaanet og befaler, at der skal svares 1 Daler i Rente af hver 20 Daler¹.

Ogsaa i den private Verden burde den gode Husholder hurtigt sætte Overskudet af Kassebeholdningen eller hvad han ikke strax havde Brug for paa Rente. Vi se Christian IV i den Henseende gaa i Spidsen, han laaner af sin Kasse mange Beløb (til 6 p.c.) til Adelige og Borgerlige, som søge Bistand hos ham².

Allerede i den sidste Halvdel af det 16. Aarh. har det i alle Stænder været almindelig Brug at have smaa eller store Summer staaende ude paa Rente. Dette fremgaar af Klagemaal paa Landemoderne over Præsters og Degnes ugudelige og jødiske Aager; der bliver her nævnt Exempler paa, at der tages 4 Sk. om Ugen af hver Daler, 1 Mark om Ugen af 20 Mark³. Man forstaar derfor, at den fyenske Biskop Niels Jespersen jamrer sig efter en Visitationsrejse paa Laaland over den foraledide Aager iblandt alle Mennesker, være sig ædel og uædel, Borgere, Bønder og Tjenestedrenge, endog blandt Tryglere og Stavkarle (1563)⁴.

Men Rentegrænsen var ogsaa sat for lavt. Det er sikkert, at man jævnlige for at faa Laan maatte tilbyde en højere Rente end den af de danske Love tilladte. I Holland var ganske vist Rentefoden lavere end her, men i England var den 10 p.c. (fra 1624 8 p.c.)⁵, og den var højere end her netop paa det Sted, hvor man i Danmark især søgte Laan, nemlig i Byerne og hos de adelige i Hertugdømmerne. Derfor fortæller da ogsaa Anders

¹ Man maatte afløse den gamle Maade, hvorpaa man søgte at forrente Landsbykirkernes smaa Kapitaler ved at købe og anbringe »udødelige« Kreaturer paa Gaarde. Den var jo unægtelig ogsaa usikker i det lange Løb. I Har Syssel var Kirkebygningerne kommet i Forfald; Kirkeværgerne, som havde forsømt at opspørge og indkræve Kirkernes Køer, Faar og Geder, paalægges det igen at sætte dem paa Leje og Laan (Kanc. Brevb. 1590, 435).

² Histor. Tidsskr. 2. R. IV 216 ff., 226.

³ Kirkeh. Saml. 2. R. V 37 (1595), 49 (1601), jfr. 44 (1598).

⁴ Kirkeh. Saml. 3. R. V 89.

⁵ Böhm-Bawerk: Geschichte u. Kritik der Kapitalzins-Theorien 30. Cunningham: Growth of english industry II 251 ff.

Sørensen Vedel om, hvordan en nødstedt dansk Adelsmand kan gaa ned ad Kieler Gade med Hatten i Haand og byde ud 10 eller 12 af Hundrede¹. Vist er det, at der ofte i Gældsbreve blev vedtaget en højere Rente², eller at der faktisk betaltes en saadan til Ex. ved, at Renten betaltes forud eller ved, at Laanet bar den samme Rente for kortere Tid end et Aar. Rentens Rente siges ganske vist ikke at være kendt³, dog betaltes der ofte store Morarenter⁴; mærkeligt er det ogsaa, hvor sjælden man ser Domstolene behandle Aagersager.

Den stærke Efterspørgsel efter Kapital til Laan maatte gøre det ønskeligt, at der paa et enkelt Sted til et bestemt Tidspunkt var Udbud af Pengemidler. Kiel og det Marked, der holdtes her kort efter Nytaar, synes allerede i det 14. Aarh. at have virket paa denne Maade⁵. I det 15. Aarh. opgjorde i alt Fald her Konger og Fyrster deres økonomiske Mellemværende. Her ordnede de deres Pengeforhold med Private, og deres Agenter var tilstede her, saaledes fra Dronning Dorothea af Danmark (1482)⁶. Den store Rolle i Finansverdenen bevarede Kieler Omslag (Umschlag d. e. Omsætning) gennem mange Aarhundreder. De danske Konger havde stadig deres Udsendinge tilstede dér. Christian IV foretog undertiden Rejser herved ved denne Midvintertid⁷.

¹ Ligtalen over Klaus Glambek, hvem han forsvarer mod Beskyldning for Vindesyge: »Selvhav er jo dog bedre end at skulle gaa til Kiel osv.« (Bricka og Gjellerup: Den danske Adel 284).

² Eske Broks Dagbøger indeholde mange Exempler paa 6—8 p.c. Matzen: Panterettens Historie 402. For Hertugdømmerne blev 1579, 1597 6 p.c. fastsat som Grænse. Stemmann: Geschichte des Rechts II 277.

³ Secher: Rettertingsdomme 333, 383 (1601—02).

⁴ Den dobbelte Sum, hvis Laanet ikke betaltes til den fastsatte Tid, se Møllerup: Bille-Ætten I 743 (1540). Ved den saakaldte Kommishandel (Auktion) fastsatte Regeringen 1661 15 p.c. for ubetalt Købesum, Kbhvns. Diplom. III 527 (6).

⁵ Eckardt: Alt-Kiel in Wort u. Bild 43 ff.

⁶ Westphalen: Monumenta III 573.

⁷ Kanc. Brevb. 1591 700. Hist. Tidsskr. 2. R. IV 219. Om Kieler Omslag udbryder A. S. Vedel l. c.: »Gud give vor danske Øvrighed en Gang Sind og Mod til at afskaffe saadan Handel.« Om Danskes Afhængighed af Kieler Omslag og Holstenerne se Meidell: Bille-Ættens Historie II 1, 18, 50 og oftere.

Fra gammel Tid havde i Jylland Snapstinget i Viborg gjort en lignende Tjeneste. Saaledes kaldtes Landstingets første Møde i det nye Aar; det holdtes anden Lørdag efter Hellig Tre Konger, og samtidig var der i Byen et stærkt besøgt Marked, tillige samlede den jyske Adel for at behandle alle Standsanliggender og drøfte mulige ægteskabelige Forbindelser. I Odense holdt Landstinget sit første Møde kort Tid efter Hellig Tre Konger, og til samme Tidspunkt havde den fyenske Adel vedtaget at holde sit aarlige Landemøde med strænge Bøder for Udeblivelse (1550, 1620)¹.

Mulig blev der ogsaa i Sjælland og Skaane holdt Adelsmøder, men et bestemt Tidspunkt derfor var ikke fastslaaet. Dette synes at fremgaa af Frdg. 21. Jan. 1643 (optaget samme Aar i Store Reces 2-15-15). Der har vist sig en mærkelig Bekvemmelighed i alle de Provinser, hvor, for dem, som trænge til Penge at begære eller har Penge paa Rente at udsætte, nogen visse bestemte og vedtagne Tid og Sted er fast uformærkt i gavnlige Brug indført. Regeringen fastslaar derfor for Sjælland og Skaane 14. Dag før Jul (altsaa 11. December) som Termin i København. Den nævner lige saa lidt Tidspunktet for Terminen i de vestlige Provinser, som den giver nogen Bestemmelse om dem, hvorimod den ikke blot fastslaar Dagen for de østlige Landsdele, men erklærer ethvert Gælds brev om Laan, der bruger nogen anden Termin, for kraftesløst og udygtigt til i nogen Rettergang at forpligte til Betaling. Det kan i øvrigt bemærkes, at Regeringen ved at udpege 11. December som Terminsdag viste, at den ikke havde nogen Frygt for de Dage, der af Almuen var betegnet som »Tycho Brahes Dage«, thi 11. Dec. findes i Listen over dem. Henrik Gerner kommer ind herpaa i sin »Hesiodus fordansket« (1670, S. 146), men siger, at selv om 11. December vil kunne ængste mangt et Sind og gøre mange Punge ledige, vil dog paa den Dag andre Punge blive fyldte og Debitorer blive lettede ved at have betalt deres Gæld. Den danske Hesiodus kender ikke saadanne forud bestemte ulykkelige Dage.

¹ Danske Magazin 4. R. V 146 ff., 152 ff.

— Det var sikkert ikke af Hensyn dertil, at den østlige Termin snart blev flyttet til 11. Juni¹.

Efter at Enevælden var indført, greb Kongerne ind ogsaa overfor den vestlige Termin. Det viste sig paa den Tid, hvordan Kravene om let Samfærdsel var steget. At rejse i Januar Maaned volder den største Besværighed og det er fast umuligt at komme mellem Landene, derfor nedlægges Snapstings-Terminen i Viborg tillige med Markedet under Straf af Konfiskation, og som Termin fastslaas for Jylland 11. Marts, for Fyen 24. Februar (Frdg. 1. August 1671).

De saaledes fastslaede Terminer indgik i Danske Lov 5-14-1 som dem, hvortil Gældsbreve skulde stiles. Aaret havde kun én Termin²; i Regnskaber vil man finde Renter kun betalte én Gang aarlig³. Saaledes vedblev det at være paa Holbergs Tid (»O Du bedrøvede 11. Juni«) og gennem hele det 18. Aarhundrede.

Der gjordes et betydeligt Fremskridt hen imod at styrke Realkrediten og imod at skabe fri Kapital til Benyttelse i Om-sætningen. Dette var en Frugt af Paabud om at vigtige Rets-handler om Jord skulde foregaa paa Tinge, og at det dér foretagne skulde bogføres⁴.

¹ Frdg. 16. Sept. 1656 havde flyttet den østlige Termin til Mandag efter Trinitatis Søndag (første Søndag efter Pintse), men faa Maaneder derefter sattes den til 11. Juni ved Frdg. 17. Dec. 1656 (Secher II 295 f., 302 f.). — De 8 Løbedage i Sjælland og Skaane indførtes ved Frdg. 14. Juli 1654. Disse fandtes ikke i Jylland, men Terminen ansaas for at være en halv Snes Dage. Hesselberg: Den danske private Rets Grunde II. 2. 135.

² Dette bliver jævnlig overset. Saaledes lader Carl Bruun: Kjøbenhavn I 580 11. Dec. uformærkt være bleven gængs Terminstid i Jylland, men den er fastsat for Sjælland 1643 og 11. Juni er ikke indført som anden halvaarlig Termin, den var eneste Termin i Sjælland siden 1656. I det 18. Aarh. fandt flere Gange Forandringer Sted i Terminstiderne. De halvaarlige Terminer kom næppe i almindeligere Brug for Tiden 1800.

³ Jydske Saml. 2. R. IV 392 f. Man kan vedtage en halvaarlig Betaling af Renter, Mikkelsdag og Paaske i Gavebrev paa evig Rente à 6 p. c. fra Fyen 1625 (Kirkeh. Saml. 4. R. III 158).

⁴ Holger Hjelholt: Købstædernes Skøde- og Panteprotokoller (Fortid og Nutid VI 32 ff.). Aubert: Grundbøgenes Historie (1892).

Allerede Jydske Lov (I 37) havde befalet, at Skødning af Jord skulde ske paa Tinge, og Hensigten dermed var at skabe Sikkerhed for, hvem Retten til at disponere over Jord tilkom og endvidere at give Myndighederne fornøden Oplysning om, hvem Skattebyrden paahvilede. Et skriftligt Aktstykke om at Jorden overdroges var i ældre Tid ufnøden, og nogen Optegnelse paa Tinget om Handlingen skete ikke. Først i Christian III.s Tid blev det befalet, at man overalt paa Land og i By skulde føre Bøger om, hvad der foregik paa Tinge¹. I Frederik II.s Tid begyndte man i enkelte Købstæder at føre en særlig Skøde- og Pantebog. Iøvrigt behøvede Pantsætning af Jord ikke at ske paa Tinge²; derfor udtaler Rigsraad Niels Clementsen da ogsaa 1508 overfor Kong Hans: »Kronen mister meget for slig gamle Pant og Laan Skyld; Godset dølges og slages under, naar det staar saa længe³. I 1632 befalede Christian IV, at baade Herreds- og Landsting skulde have en særlig Pantebog⁴. Da man havde iagttaget Misbrug med, at der blev givet Breve en urigtig Dato, til Skade for andre berettigede, indstillede Rigsraadet 1622, at det paabødes, at alle Skøder, Gave- og Pantebreve skulde tinglæses og paaskrives første eller andet Landsting efter at de var udstedte, men den derefter udstedte Forordning satte saadan Frist alene for Breve, »som udgives til Adelen⁵.

Saaledes havde man klart indset Betydningen af, at Retshandler blev protokollerede, men alle disse Bestemmelser kom først langsomt til at virke, og de bleve ofte mangelfuldt gennemførte.

¹ Reces 1551 art. 3, 1558 art. 11 (Rosenvinge IV 238, 259). Tingbøger indskærpet, Frdg. 11. Juli 1588 (Secher II 519 f., jfr. I 528).

² Jordegne Bønder paa Bornholm skulde dog paa Tinge pantsætte og løskyndige deres Gods, Frdg. 5. Dec. 1594 (II 685 f.). Om Aalborg 24. Dec. 1572 (I 527 f.).

³ Jydske Saml. 2. R. I 245.

⁴ 23. April 1632 art. 2 (IV 573). Paa Sjælland paabydes særlige Ting-skrivere ved Siden af Herredsfogden 1583 (Frdg. II 325). Det var befalet, at Indforelsen i Tingbogen skulde ske umiddelbart, ikke først paa løse Sedler. Canc. Brevb. 1591, S. 681.

⁵ Frdg. 26. Aug. 1622 (Secher IV 29 ff.). Erslev: Aktstykker I 337 (7).

Tidligere havde en Formues Bestanddele haft en egen haandgribelig Art: Guld, Sølv eller andre Kostbarheder, som man tog i Hænde, fremfor alt Jord, som man besad som Eje eller med Brugsret over. Det Pant, som den laansøgende maatte give, »fik« han Kreditor i Hænde som »haandfaaet Pant«, og det samme var Tilfældet med Jord, som han for stiftet Gæld overlod Laangiveren til Sikkerhed. Ordentligvis var en saadan Pant-sættelse af Jord uopsigelig fra begge Parters Side. Indenfor en Persons Formue stod Skøde- og Pantegods saa at sige paa lige Trin; kun undtagelsesvis kunde Jorden være udlejet til Debitor; der forelaa da et saakaldt Rentekøb, der især var kendt fra Hertugdømmerne, men som derfra bredte sig til Kongeriget.

Efter at alle hine Kontrolmidler var indført, kunde Hypoteker blive mulige. Dette skete ved Frdg. 23. April 1632, der befalede, at det Brev, hvorved man for et modtaget Laan stillede en Ejendom til Underpant, altsaa uden at opgive Besiddelsen af den, skulde læses og protokolleres paa Herreds- eller Birke-ting og derefter paa Landsting; Gælden kunde forrentes med indtil 5—6 Procent, og hvis Debitor udeblev med Renten, kunde Kreditor tage sit Pant i Besiddelse som brugeligt Pant; det var ham ogsaa muligt efter en foreskrevet Fremgangsmaade og efter at Ejendommen var taxeret at beholde den til Eje¹. Skyldforholdet betragtedes som opsigeligt baade fra Kreditors og Debtors Side².

Med Brevets Art og Karakter var derved foregaaet en stor Forandring. Retten havde faaet en legemlig Skikkelse, Pantebrevet var blevet et Værdipapir. Fordringen kunde uden Modsigelse fra Debtors Side overføres til Trediemand. Vi møde et af de mange Tegn paa, i hvilken Grad det 16. og 17. Aarh. var blevet Gældsbevisernes og Pengekapitalernes Tidsrum. Den

¹ Secher IV 571 ff. Først Frdg. 1632 gav Sikkerhed for, at Kreditor gik forud for den, som Ejeren havde overladt Ejendommen til brugeligt Pant. Matzen: Retshistorie, Obligationsret 152 ff., Matzen: Den danske Panterets Historie 274 ff.

² Frdg. 1632 kræver, at Gælden henstaar uopsigelig, men dette blev hurtigt fraveget i Retsbrugen. Matzen: Retshistorie 156 ff., Matzen: Den danske Panterets Historie 267 f.

mellem Nationerne blomstrende Handel maatte føre med sig, at mange nye Arter Skyldforhold opstod sammen med mange nye Former for økonomisk Virksomhed.

Betegnende for det nye Handelsliv blev den begyndende Anvendelse af Vexler, Breve, hvorved man forpligter sig til at betale andensteds og vel ogsaa i en forskellig Møntsort. I Løbet af det 16. Aarh. kommer Vexlen tilsyne her i Landet og som rimeligt var især i Helsingør og ved Betaling af Øresundstolden¹. I Christian IV.s Lovgivning er den dog kun sjælden omtalt², og først i Frdg. 16. April 1681 findes om Vexelbreve, der »bør saa gyldige at anses som de allerstærkeste Haandskrifter«, de nødvendige og udførlige Regler om deres Form, Indhold og Retskraft³. Disse Bestemmelser gik over i Danske Lov 5-14-8 til 28.

Et Vidnesbyrd om, hvor stærkt der var Trang til internationale Betalingsmidler af denne Art, fremgaar af de talløse Kongebreve, der udstedtes til Lensmænd, Herreds- og Birkefogeder, Borgmestre og Raad om at komme Udlændinge til Hjælp med at faa den Gæld betalt, som danske Adelsmænd eller Købstadborgere havde stiftet. De mange nye Maader, hvorpaa Omsætningslivet har udfoldet sig, belyses ogsaa ved Kongens Paabud om, at i Byerne Købmændene skulde aarlig vælge en Overkøbmand blandt bosatte inden- eller udenlandske Handlende; han skulde afgive Kendelser om Tvistigheder om Køb, Salg, Assurancer, Fragt, Metskabii (Handels-selskab) og andet. Egentlig Domsmagt var der ikke tillagt ham, men hans Udtalelse skulde tjene til Vejledning for Retten. Ogsaa denne Bestemmelse overgik i Danske Lov⁴.

Paa flere Maader søgte man at skabe Klarhed og Orden i

¹ Ny D. Magazin VI 166 ff. (1570), Canc. Brevb. 1570, 545; 1579, 642.

² Secher: Forordninger III 570 (18). — Jfr. Eske Brocks Levnetsbeskrivelse 69.

³ Den anden Lovkommission havde tidligere (1663) gjort et Udkast (Secher og Stochel: Forarbejder I 83 ff.).

⁴ Frdg. 7. April 1619 art. 18 (Secher III 570), Store Reces 2-3-5, 6, 2-15-8. D. L. 1-6-3, 4, 5-14-48.

Skyldforhold. Det paabodes, at alle af Adelige udstedte Gældsbreve, der var ældre end 20 Aar uden at være fornyede, skulde mangle enhver Retskraft. Ni Aar senere kom Bestemmelsen til at gælde alle Stænder¹. Man kan undre sig over, at Regeringen saa tøvende lader denne Bestemmelse ligesom andre Love til Gunst for Omsætningen komme alle Stænder til gode. Saaledes udtaler Frdg. 1. Juli 1623, at »cessio bonorum eller Godsdes Oplydelse er udi al Ret en tilladelig og billig Betalning« og dog tillader den kun Adelsmænd at faa deres Gældsforhold ordnede ved en saadan Likvidation². Først efter at Borgerstanden 1661 havde andraget om, at Reglerne om Opbud maatte gælde alle, bleve de i Danske Lov gjort almindelig gældende³.

Der hørtes fra Udlandet om en ny Salgsmaade for Varer, Auktion. Det er muligt, at den først under Frederik III er bleven anvendt her i Landet⁴. 1661 blev det bevilget Kaspar Rollufs at være Direktør for en Kommishandel, hvad der vil sige, at han havde Ret til ved Auktion at bortsælge Varer, der overlodes ham til Salg. Auktionerne skulde holdes paa Børsen to Dage om Ugen til en bestemt Tid⁵. Rollufs havde dog ikke Held med sit Foretagende, og andre Auktionsdirektører beskikkedes, men det erkendtes — skønt Salget mest havde angaaet Bøger — at her var en Handelsmaade af Betydning. Kommissionerne om den nye Lovbog udtalte ofte Ønsket om, at Auktion »som hos andre Nationer brugelig« maatte tilstedes⁶. Dette skete da ogsaa ved Frdg. 9. Mai 1682, der bl. a. paalægger

¹ Frdg. 1. April 1606 (III 199 ff.), 31. Marts 1615 (24) (III 642). Store Reces 2-15-13 (V 310). — Her kan ogsaa erindres om, at der indføres Appelfrister for alle Domme. Frdg. 8. Juni 1639 art. 2 (V 37). St. Rec. 2-6-2. Matzen: Retshistorie, Proces 123.

² 1. Juli 1623, Store Reces 2-15-1 til 7 (IV 79 ff., V 299 ff.).

³ Secher og Stöchel: Forarbejder I 54, II 178 ff. D. L. 5-14-40 til 46.

⁴ Den gamle Bispegaard i Ribe solgtes 1598 til den højstbydende blandt en snævrere Kreds af Borgere (Secher: Rettertingsdomme (1606) 20). Auktion omtales ikke af Ostersson Weyle: Glossarium 1652, Arent Berntsen: Fructbar Herlighed 1656.

⁵ O. Nielsen: Kbhvns. Historie V 148 f. Kbhvns. Diplom. III 526 ff.

⁶ Secher og Stöchel: Forarbejder I 66 f., 84, 156, 158, 255.

Værger at anvende Auktion »hvor den i Brug er«, naar i Boer umyndiges Løsøre skal sælges; Reglen skulde dog ikke gælde Bønders Boer¹. Ved faste Ejendomme vovede man vel ikke paa dette Tidspunkt at anvende Auktion, men efter at have prøvet denne Salgsmaade i Købstæderne², trængte den sig ogsaa frem paa dette Omraade.

Regeringen maatte ønske at skaffe sig Indtægter for Statskassen af det store Røre i Forretningslivet. Under Krigen mod Karl Gustav greb den saaledes til at paabyde Brugen af stemplet Papir (1657). Holland havde først slaet ind paa denne Bane, senere var Frankrig fulgt efter, nu vilde Danmark gøre et Forsøg. Det valgtes at lade Afgiften bero paa Papirets Størrelse, men 1660—61 lod man Dokumentets Art, Summens Størrelse og lign. være det afgørende³.

Allerede tidligere havde Regeringen set, at Kapitaler var blevet en saa stor Bestanddel af Undersaatternes Formue, at der var lige saa god Grund til at lade en Skattebyrde hvile paa dem som paa Jordegods, Gaard og Besætning. Den første Gang Staten krævede Skat af »Penge under Hænder paa Rente eller ellers stillestaaende«, var da den 1638 til Rigets Defension krævede af adelige og uadelige 2 Daler af hvert Hundrede, som man oppebar i Rentepenge, dog saaledes at derfra fradroges Renterne af den Gæld, man var andre skyldig⁴. Fire Aar senere blev der, til Fædrelandets Ro og Forsikring, krævet af adelige 12 Sk. af hver Tønde Hk.; de, der besad Kapital, maatte betale 1 Daler af hvert Hundrede. Den samme Skat betaltes af de gejstlige og borgerlige, som ved Execution eller paa anden Maade

¹ D. L. 1-24-32, 3-17-20, 21, 23, 5-7-3 omtaler Auktion kun ved Løsøre; Bønders Boer er her ikke undtagne.

² Kbhvns. Dipl. VII 202 ff. (1687). Matzen: Panterettens Historie 417 ff.

³ Carl Christiansen: Dansk Statshusholdning I 429 ff.

⁴ Marts 1638 (Secher IV 728). I Kirkeh. Saml. 5. R. IV 411 ff. er trykt en Liste over, hvad 23 Præster i Sjælland 1639 betalte i Skat af Kapital; 5 Præster i København samt Sokkelund Herred har ejet Kapitaler til et samlet Beløb af o. 8500 Daler.

var kommet i Besiddelse af frit Jordegods, ligeledes svarede de Skat af den Kapital, de besad¹.

Som Menneskenes moralske Skrøbelighed alene havde gjort det tilladeligt at tage Renter af udlaante Penge, var det kun i Kraft af Samfundets Ufuldkommenhed, at Prokuratorer kunde opstaa og taales.

Arild Huitfeldt havde endnu kunnet berømme dansk Lov og Rettergang for, at de ikke havde Kejserrettens Vidtløftighed og at enhver hos os kunde tale sin egen Tarv, uden Procuratoribus, »som ofte for deres store Gerrighed Sagerne forhale«². Om hvor i Landet de første Prokuratorer opstod, kan der næppe være Tvivl, selv om det ikke kan bevises. Jyderne havde gaaet i Spidsen, hvad Kærlighed til Retsspørgsmaal angaar, og Jyden Peder Jensen Hegelund synger derom:

paa Tinge véd nu hver Bondeknøs
med Loven at slaa flux om sig løs,
Recesen véd de og uden ad,
dog de kunde aldrig læse et Blad . . .
De Bulder-Jyder ere ej gode at stille
saa gerne tilsammen de træde ville;
at pløje og saa de heller forglemme
end at de fra Tinge skulde sidde hjemme.

Der kunde derfor være god Grund til, at Rigskammerretten i Speier sendte nogle unge Doktorer op til Jylland for hos Bonden her at lære slige Kroge (Kneb), som de kunde anvende i deres Jura³.

Ingen af de mange Recesser fra det 16. Aarh. nævner Prokuratorer; de træde først ind i Lovgivningen gennem Frdg. 9. Sept. 1638; den er lærerig med Hensyn til deres Opstaaen og deres Uundværlighed efter de nye Tidens Krav. »Eftersom nu paa nogen Tid lang mod al gammel og lovlig Sædvane Pro-

¹ 22. Juli 1642 (V 118). Erslev: Aktstykker II 600 ff.

² Huitfeldt i Fortalen til Christian III.s Historie.

³ Peder Hegelund: Susanna og Calumnia, udg. ved Birket Smith, 208 ff.

kuratorer lader sig finde, som andre Folkes Trætter forfølge og sig af egen Magt saadant paatage og deraf som et Haandværk leve og dog mange fattige, vanvittige sammenhidse og for deres egen Fordel føre i Vidtløftighed, Trætte og Pengespilde,« men da saadanne Folk paa Grund af en Del Undersaatters Ukyndighed i Sprog og Lov maa anvendes, og ligeledes for at hindre Tidspild, som Hjælp for fjerntboende og af andre Aarsager, tillades det, at der i Købstæder maa findes Prokuratorer, nemlig »gode fromme, uberygtede og oprigtige Dannemænd, der ansættes og beediges af Lensmand, Borgermester og Raad«. Men »paa Landsbyerne maa ingen Prokurator bruges«, hvad der maa forstaas baade om at have Bopæl og at optræde paa Tinge. Der skal enhver helst selv føre sin egen Sag, dog kan man bevilge en i Herredet eller Birket bosat Dannemand, »som ellers ikke er Tingstud« eller lader sig bruge som Prokurator, til at maatte føre Sager for dem¹. Tingstud vil sige Ting-Hjælp (*stud d. e. Støtte*)², det havde endnu ikke faaet den onde Betydning af Lovtrækker som det i øvrigt kort efter fik, idet man tolkede Stud som Staldens Dyr.

Allerede tidligt, og ikke mindst i Jylland, har der dog været Mænd, som lod sig raadspørge i Rettergang og lod sig betale derfor. Vi har et Exempel derpaa i den sjældent dygtige og kyndige Niels Clementsen, hvem der af Kongerne Hans og Christian III blev betroet Stillinger som Rigsraad, Landsdommer i Jylland, Lensmand og Godsbestyrer; han blev raadspurgt af mange, han ydede Hjælp i Rettergang ogsaa udenfor sin jyske Landsdel og blev betalt derfor³.

Der gik ikke mange Aar hen, efter at Prokuratorer var be-

¹ Frdg. 1638 (Secher IV 722 ff.).

² Peder Laales Ordsprog: Lov er Rettens Stud og Urettens Forbudd.

³ Jydske Saml. 2. R. I 143 ff., 167. Eske Brock skriver i sin Dagbog 1608, at han af Espen i Gundestrup fik en Oxe, »for at jeg skulde hjælpe ham i den Sag i Hobro« (Levnetsbeskrivelse 66). — Ved Christian II.s Verdslig Lov art. 10 indfortes nogle af Øvrighed beskikkede Talsmænd til Hjælp i Rettergang, jfr. Gejstlig Lov art. 50 (Rosenvinge IV 27, 82). Men om dem høres senere intet. Jfr. iøvrigt Nic. Abrahams: Prokuratorstanden i Danmark 15 ff.

gyndt at virke, førend det hed sig, at Processer tiltog. Saaledes udtaler Landsdommerne i Jylland (1654), at Trætter mægtig tiltage og forlænges¹; derfor blev det bestemt, at Bønder skulde have Herskabets Tilladelse til at benytte Prokuratorer. Paa Tingene turde disse vel ikke komme, da baade Forordningen og Store Reces saa bestemt udtale, at kun en i Tingkredsen bosat Mand kunde anvendes. I Hovedstaden ses dog Prokuratorer beskikkede til at betjene Godtfolk i Byen selv og paa Landet².

Som Slutning paa den foregaaende Fremstilling af, i hvilken Grad de rørlige Værdier i vort Land var voxet i Antal og Arter, saa at Kapitaler nu havde faaet deres store Betydning som Drivkraft i Samfundet, fortjener et sprogligt Forhold at erindres. Vi har anvendt Ordet Kapital, skønt dette ikke dengang var i Brug. Man havde intet særligt Ord for den Formue, der bestod i Penge og deres Repræsentativer. End ikke den udlaante Sum, der avler Renter, kaldtes Kapital, den hed Hovedstol. Da der indførtes Skat paa Kapital, var de brugte Udtryk: Penge paa Rente, tilstaaende Gæld, Sum og lign. Først i Christian V.s Tid er Ordet Kapital begyndt at anvendes³. Betegnelsen Kapitalist findes næppe før i det følgende Aarhundrede⁴.

V. Kvindernes Gerning og det kvindelige Naturel.

Det her behandlede Tidsrum bliver jævnlige, ogsaa for Danmarks Vedkommende, kaldt Renæssancetiden. Udenfor Kunstens Omraade er det dog vanskeligt at se Berettigelsen dertil. Vel var ogsaa hos de Danske Sansen for den klassiske Oldtid bleven vakt, men naar vi bortse fra Videnskaben og de lærde Studier, og naturligvis fra hvad den nye religiøse Bekendelse maatte føre med sig, kan vort Folk næppe siges at have vandret ad Veje, som det ikke tidligere havde fulgt. For Italien og

¹ Frdg. 11. Juli 1654 (VI 159). Prokuratorer, der gør sig skyldige i Vidtløftighed, skulle i Følge Fdg. af 1649 staa til Rette (V 613 (9)).

² O. Nielsen: Kbhvns. Historie IV 187 (1661).

³ Frdg. 3. Aug. 1678 (de, som Kapital paa Rente haver).

⁴ Moths Ordbog.

andre sydlige Lande bliver det fremhævet, hvordan menneskelig Individualitet atter faar Mod og Styrke til at gøre sig gældende, og særlig hvorledes mærkelige Kvindeskikkelser fremtraadte. I Danmark var Forholdet anderledes¹. Vi havde haft saa store Personligheder som Dronning Margrete, saa handlekraftige Dronninger som Dorothea af Brandenburg, Dorothea af Sachsen-Lauenburg og Sophie af Meklenburg, for ikke at tale om Sigbrit. Paa Christian III.s og Frederik II.s Tid vil man blandt Adelsdamerne finde mange lignende, udprægede og virkedygtige Fruer.

I Christian IV.s Tidsalder er Tycho Brahes Søster Sophie en enlig Skikkelse, sjælfuld, egenartet og opfyldt af de aandelige og praktiske Opgaver, hvortil hun havde hengivet sig; hun døde 87 Aar gammel 1643. Her skal kun erindres om, hvorledes Sophie Brahe var Broderen til Hjælp ved hans Observationer; hun forfattede eller lod i alt Fald sine Tanker og Følelser omforme til det skønne latinske Digt »Urania til Titan«, hun skrev i et Brev til Søsteren den vidunderlige Udredning af hendes Livs Forhold, hun var en erfaren Kemiker og Læge, i Havekunst og Blomsterdyrkning en Mester, en flittig og samvittighedsfuld Slægtforsker².

Senere skulde Leonora Kristine, ved sin mandige Egenart, store Viden og praktiske Dygtighed, blive en typisk Renæssanceskikkelse, men de store Tildragelser i hendes Liv falde efter hendes Faders Levetid — hun døde 1698 — og om hende, saavel som om hendes Søstre, gælder, at de havde levet under usædvanlige Forhold og faaet en Opdragelse af særlig Art; de var blevet Kvinder af helt ny Støbning og Aandsretning, saaledes som den kendes fra Damerne ved Christian V.s Hof og hos Griffenfelds Veninder. Paa den Tid var ogsaa Borgerstanden paa mange Maader i Indhold og Form veget bort fra, hvad der prægede den paa Christian IV.s Tid.

¹ Jfr. min Afhandling: Kvindens Stilling i Renæssancens og Reformationens Tidsaldr (Hist. Tidsskr. 8. R. IV b 206 ff.).

² F. R. Friis. Sofie Brahe Ottesdatter (1905). L. Weibull i Hist. Tidsskr. f. Skåneland II (1904).

Renæssancen havde andensteds ført med sig en Løsrivelse fra de gamle Baand og fra den tidligere Indordning i Klasser og Rubrikker; man havde søgt tilbage til det oprindeligt menneskelige og opdaget den menneskelige Aands Spændvidde, men Særkendet for Samfundet paa Christian IV.s Tid var af modsat Art. Der manglede i den verdslige og i den religiøse Ledelse Sans for, paa hvor mange Maader Gud kunde tjenes, skønt de ikke netop havde fundet Udtryk i Bibelen eller hos Kirkefædrene, fordi den hele Samfundsordning dengang var en anden; man forstod ikke Forskellen mellem de urokkelige Grundprinciper, der aldrig bør fraviges, og hvad Samfundet, uden derfor at lide Tab, kunde kræve som en tidsmæssig Ordning.

Det Opsyn med hver enkelt Borger, som Regeringen havde søgt at gennemføre, havde utvivlsomt haft gavnlige Indflydelse i mange Henseender, ved at opretholde en sædelig Livsførelse og ved at skærme Hjemlivet. Men Regeringens Paabud strakte sig altfor vidt, saaledes naar den, gennem Bisper og Gejstlighed, formanede Husfædre til hver Morgen at holde fælles Bedestund sammen med Hustru, Børn og Tyende, foruden de Bønner, som hver enkelt forrettede for sig Morgen, Aften og ellers¹. Forordninger af denne Art, men særlig den om Kirketugt (1629) maatte let føre til Skinhellighed og til Overmod overfor dem, der mindre strængt fulgte Forskrifterne, desuden til en for stærk Holden paa Lovens Ord og til ubillig Kontrol.

Vi staar overfor en Tidsalder, hvor Smilet, det varme Lune og Livsglæden saa lidt træder frem, helt forskellig fra hvad der havde præget Frederik II.s maaske noget letsindige Tidsalder. I øvrigt var denne Strængighed ganske ulig den Aand, der kommer frem i Christian IV.s Bygninger, i Kongens levende Sans for Musik og i mange Udtalelser af ham.

Vi staar ogsaa ved en Tidsalder, hvor Kvinderne saa paa-faldende lidt træder frem.

Enhver Tid har Ideer, som den sværger til og i hvis Gennemførelse den er tilbøjelig til at se Redning for alle Brøst. I vor Tid har Oplysning ud over Landet været som et Maal, der

¹ Missive 28. Jan. 1630 (Secher: Forordninger IV 505).

skulde befri os fra alle Mangler; paa Christian IV.s Tid saa man Hjælpen i ved alle Midler at gennemføre et religiøst Levned og Overholdelsen af de bibelske Bud. Derimod er det forbausende, hvor lidt man forstod Betydningen for Folket af Udbredelsen af Kundskaber. Man havde Sans og Offervillie overfor Universitetet og de lærde Skoler, klassiske Studier og Teologi, men der blev saa at sige intet gjort for Almuens Undervisning. Degnene og deres Hjælpere skulde mundtlig indprænte Børnene Bibelhistorie og Katekismus, hvad der skete i en kort Stund om Søndagen og paa to Ugedage enten i Kirken eller i tilfældige Lokaler; umild Aarstid eller Degnens Optagetthed af andre Pligter kunde tidt hindre, at denne Undervisning foregik¹.

I sin Tid maa Christian III have næret helt andre Forestillinger, idet han ved en Forordning for Hertugdømmerne paalægger Kapellanerne at sørge for Landsbybørnenes Undervisning ikke blot i Tro og Bibelkundskab, men i Læsning, Skrivning og Regning². Det er vist tvivlsomt, om dette Bud blev gennemført, og i Kongeriget blev i hvert Fald Skoler med saa omfattende Formaal alene paabudt i Købstæderne.

I Aaret 1631 havde Regeringen Planer om at samle alle de kirkelige Bestemmelser, som var udstedte siden Kirkeordinansen og Ribeartiklerne, til en Enhed, og den afkrævede derfor samtlige Bisper i Danmark Forslag og Oplysninger, som kunde være til Nytte ved Behandlingen af Sagen. Man faar af de fremkomne Udtalelser Bekræftelse paa, hvor store Mangler der endnu hæftede ved Undervisningen, idet Degnene ofte var lidet skikkede og endvidere ved andre Pligter var hindrede i at drive Undervisningen i Børnelærdom med noget Held. Fremdeles ses det, at »danske Skoler« (Almueskoler) alene fandtes i Købstæderne, og at de ofte havde udygtige Lærere. Fra enkelt Side foreslaas, at man dog ogsaa »maatte paabyde Bønderne i de

¹ H. Ottosen: *Vor Folkeskoles Oprettelse og Udvikling*. 2. Udg. 11 ff. E. Holm: *Danmark-Norges indre Historie 1660—1720* I 384 ff.

² 25. Mai 1544 (Kirkeh. Saml. 3. R. V 156 ff.). Hedemann-Heespen: *Die Herzogtümer Schleswig-Holstein u. die Neuzeit* 71.

store Landsbyer at holde en Skolemester og et lidet Skolehus, hvor Ungdommen kunde undervises¹. I en senere Del af Aarhundredet fandtes der da ogsaa i enkelte Egne paa Landet Landsbyer, der havde »dansk Skole«².

Det var saaledes et Mindestemaal af Kundskaber, som Drengene og Piger under almindelige Forhold kunde naa til³. Selv om Piger i velstillede eller adelige Familier under Barnealderen havde faaet en fyldigere Undervisning, var det desuden saedvanligt, at de efter det tolvte Aar gik over til alene at oplæres i Husholdning og Haandarbejder. Medens de adelige Familiers Sønner sendtes paa lange Udenlandsrejser og lærte mange Sprog, blev Søstrene herhjemme, lærte af fremmede Sprog højst Tysk, kun sjælden Fransk⁴. Ogsaa i de borgerlige Huse var Tallet af Læreaar langt færre for Piger end for Drengene. Man kunde i alle Stænder vanskelig tænke sig et Pigebarn knyttet til boglig Syssel ud over Tolv- eller Fjortenaarsalderen. Hun skulde jo gaa ind i Ægteskab med fuld Kendskab til huslig Dont, naar hun 14 Aar gammel eller nogle Aar senere giftedes bort.

Kvinder blev tidlig gifte. Efter vor Landsvis — siger Henrik

¹ Kirkeh. Saml. 3. R. II 93 ff., 117 ff., 129.

² Vilh. Lütken: Bidrag til Langelands Historie 409 ff., 412 ff. Rørdam: Kirkelove III 290. Jydske Saml. VII 144 ff. (her maa et Kómma flyttes; Menigheden paalægger Degnen at undervise i at læse og skrive, Regeringen har kun paalagt ham Klokkeringningen; Reces 1615 art. 6, Frdg. 1618 (Secher: Forordninger III 437, 532).

Gustav Bang anslaaer i sine lærerige »Kirkebogsstudier, Bidrag til dansk Befolkningsstatistik og Kulturhistorie i det 17. Aarh.« Tallet af de mandlige Indbyggere i Købstæderne, der ikke kunde skrive deres eget Navn, til godt to Femtedele, paa Landet til henimod niTiendedele, og han nævner Udtalelser om, at Læse- og Skrivefærdighed var meget ualmindelig i Bondebefolkningen, S. 23 f.

³ Jfr. J. Fridericia: Træk af Kvindeidealets Omdannelse i det 16. og den første Halvdel af det 17. Aarh., særlig i Danmark. Tilskueren 1898: 465 ff.

⁴ Følgende Fag nævnes i Rigsraad Christen Skeels Instrux for hans to Døtre 1653: Bibellæsning, Bøn og Salmesang, Syning, Husgering, Læsning og Skrivning af Dansk, Øvelse i Tysk (Danske Magazin 5. R. I 372 ff.). Ogier træffer foruden Kongens Døtre kun to Damer, der kan tale Fransk (Birket Smith: Leonora Chr. Ulfeldt I 61).

Gerner (1670) — er for Pigerne 18 eller 19 Aar, for Mændene 26 og 27 Aar den Alder, som gemenligst bruges¹. De gifte Kvinders Arbejde var endvidere mangfoldigt og skulde kun levne dem liden Lejlighed til at dyrke boglig Gerning, endog blot med Læsning. Hushold, Køkken og Have, ikke at tale om Landbrug, maatte kalde dem til Gerning i Stue og Udhus, ved Arne, Ovn, Bryggerkedel, Rok og Væv. Dertil kom de talrige Fødsler, idet Ægteskaberne var overordentlig frugtbare. Man kan regne med 5 Børn i adelige Familier, 4 Børn hos Bønder, men Børnedødeligheden var stor, og i højere Grad end i Nutiden mistede fødende. Kvinder deres Liv i Barselseng².

I Forholdet mellem Forældre og Børn maatte den ubetingede Lydighedspligt, som paahvilede Søn og Datter, skabe en ydre Ærbødighed, der næppe kendes i Nutiden, og som i alt Fald tilsyneladende lod Inderligheden træde tilbage³. Vi synes næsten at mærke en friere Tone, naar paa den Tid Forholdet mellem Bedsteforældre og Børnebørn skildres:

Hvor Børn er lystig, glad og sunde,
de lege og le med favre Munde,
besynderlig hvor Børnebørn ere
og skemte med deres Farfader kære,
de komme og stryge hans Skæg og Haar,
stor Lyst hans Hjerte deraf faar . . .
Mormoder faar og deraf stor Trøst,
naar hun ser sine Børnebørns Lyst.

Saaledes synger Præsten Rasmus Hansen Reravius i den oversatte Bog »Oeconomia eller Undervisning hvorledes en Husfader skal skikke sig«⁴. En Digter fra en noget senere Tid giver os en tilsvarende Forestilling. Anders Bording var Dattersøn af den utrolig virksomme Borgerske i Ribe Kirstine Lauridsdatter

¹ Hesiodus fordansket 138.

² Om disse Forhold henvises til Undersøgelser hos Gustav Bang: Den gamle Adels Forfald (1897), og hans Kirkebogsstudier (1906).

³ Vilh. Bang: Præstegaardsliv 136: Omhed og Hjertelighed laa i det Hele ikke for Tidsalderen.

⁴ Udgaver fra 1569, 1571, 1634 (Kirkeh. Saml. 4. R. II 31).

(Enke efter Anders Sørensen Klyn, hun døde 1634, 82 Aar gammel), hun kunde være skrap og stridig overfor sine Børn, men Bording mindedes med Glæde Spilopperne fra Barnetiden¹:

hvor vel det da med os tilstod,
 hvor folkerig en Skare,
 vi vare, naar Mormoder lod
 til Dans og Leg os vare.

Vi finde for de adelige Familiers Vedkommende, at der ofte omtales ypperlige Opdragerinder af den unge Slægt, Midtpunkter for store Kredse². Mere taust, men utvivlsomt ofte betydningsfuldt, virkede Præstekonerne, denne saa nylig opstaaede Stand, der næsten var blevet en Embedsstand, fordi Regeringen jævnlig foreholdt dem deres Betydning for Menigheden som Exempel paa, hvad huslig Forstand, hjælpende Omsorg (saaledes vel ogsaa Jordemoder-Indsigt) og prunkløs Sparsommelighed kunde udrette³. Der blev paa disse Tider dannet et Grundlag for den store Betydning, som Hjemmene i Præstegaardene senere skulde faa. Hvad der endnu savnedes, var et aandeligt Indhold, der gik videre end til Troslivet og til den Skønhed, som Andagten iklæder sig gennem Salmer og Huspostiller. Man vilde i Præstegaardene forgæves søge efter synderlig anden Læsning end den, der fandtes paa Boghylden i Præstens Studerekammer⁴.

I enkelte af Tidens Fænomener tør vi maaske finde Vink om dens almindelige aandelige Stade, og disse pege unægtelig hen paa en vis Snæverhed i den kvindelige Psyke, saaledes som den ogsaa naturlig maatte fremkomme under de foran skildrede Forhold. Christian IV.s Tidsalder er Hexeprocessernes værste Tidsrum. Selv om der allerede under de foregaaende Konger var brændt Hexe — Troldmænd er jo saa at sige ukendte

¹ Jydske Samlinger I 302.

² Oskar Andersen: Holger Rosenkrantz 194 f., 271, 281.

³ Forskrifter om Præstekoners Dragt. Kirkeh. Saml. 2. R. V 44, 53.

⁴ Vilh. Bang: Præstegaardsliv 135: I det Hele taget blev det ikke anset for at være passende for Kvinderne i Præstegaardene at have videre at gøre med boglige Sysler.

— var Betagetheden over Hexes Magt især virksom under Christian IV. Dette viste sig allerede Aaret efter hans Tronbestigelse, da hans Søster Annas Brudfærd til Skotland blev forstyrret ved deres Kunster, hvorfor de skyldige blev brændte. Tiden havde jo Tro paa en personlig Djævel, saaledes som Teologer og Præster lærte. Regeringens Forordning af 12. Okt. 1617 vender sig derfor ikke blot mod de mange, som anvende Signen, Manen eller andre hemmelige, unaturlige Midler, men ogsaa mod de »rette Troldfolk, som med Djævlen sig bebundet haver eller med ham omgaas«¹. Saadanne Udtalelser kunde kun skærpe Tidens Hang til at se aandelige Magters Indgriben i det daglige Livs Tildragelser. Hysteriske Kvinders Beskyldninger mod andre, deres Bekendelser om egne Gerninger med forbrydersk Maal for Øje, har stemmet altfor vel med de dømmendes ringe Forstand paa sjæleligt Liv, og Resultatet blev de mange Baal².

Karakteristisk er det, hvordan Forfølgelsen af Hexe optræder epidemisk og falder som smitsom Sygdom over en enkelt Egn paa et enkelt Tidspunkt. Men netop den samme epidemiske Karakter havde et andet Fænomen, nemlig det Røre, som synske Kvinder vakte ved Tiden 1630. Piger og Koner af Bondealmuen havde faaet guddommelige Aabenbaringer og førte profetisk Tale, de satte Almuens Sind i Bevægelse og fremkaldte Pilegrimsrejser til disse Kvinders Huse eller til Steder, hvor formentlige Undere var foregaaet. Hvad der havde forfærdet Kvinderne var de nye Moder i Klædedragt, toppede Luer, Hosebaand, Halsklæder og blaa Stivelse. Klogt og med overbevisende Magt traadte Jens Dinesen Jersin og Holger Rosenkrantz op mod denne Forvildelse og bragte disse Profetinder, der næppe kunde opregne deres Børnelærdom, til Ro³. Men netop det

¹ Secher: Forordninger III 516 ff.

² Villads Christensen: Hekseprocesser fra Midtjylland (Jydske Saml. 3. R. II 313 ff.).

³ Gjellerup: Jens Dinesen Jersin 188 ff. J. Oskar Andersen: Holger Rosenkrantz 290 ff.

parodiske Udgangspunkt for Bevægelsen¹ burde være Teologerne og Regeringen et Vidnesbyrd om, til hvor snæver en Idékreds de selv havde draget Befolkningen, hvor urigtigt de havde lagt Vægt paa den bogstavrette Troslære, men forsømt den aandelige Sjælepleje.

Der er et Forhold, der gerne anføres som et lidet berømmeligt Kapitel af Kvindernes Historie i disse Aarhundreder, nemlig den saa jævnlig førte Kamp om Stolestader, Siddepladserne i Kirkerne, der ofte førte til forargelige Scener. Dommen er dog vistnok i dette Punkt ikke helt retfærdig, hvad Christian IV.s Tid angaar.

For det første maa det erindres, at Menighederne gav Møde i Kirkerne i et ganske andet Omfang end i vore Dage. Trangen til at deltage i Gudstjenesten var langt større, Forsømmelse deraf viste Ulydighed mod Kongens og Kirkens Bud, ikke mindst naar man undlod at søge Kirken ved de store Fester eller de for Folkets eget Vel i Landets Nød forordnede Bededage². Endvidere maatte de mange Handlinger af verdslig Art eller i alt Fald Kundgørelser derom, som var henlagt til Kirken eller til Stævnet foran Kirkedøren, virke som Kaldelse til at møde.

Hvor der er stærk Tilstømning, maa der politimæssigt gribes ind og en Ordning træffes³.

Faste Stole i Kirkerne var siden Reformationen blevne almindelige, men dette foranledigede, at der i Stole, som tilhørte enkelte Gaarde, fandtes baade Mænd og Kvinder. Regeringen maatte derfor idelig indskærpe den gamle Regel om Kirkernes Mandsside og Kvindeside⁴.

¹ I Tilknytning til det ovenfor nævnte kan ogsaa anføres to jyske Præsters Vidnesbyrd om en Røgterpiges Syn paa Marken, dets Formaning til Menigheden om Omvendelse, dets Spaadom om Pestilens, 1623 (Jydske Saml. 4. R. III 177 ff.).

² Frdg. 25. Sept. 1626 art. 6: den første Onsdag i hver Maaned; Folket paa Landet formaner om at møde, naar det ikke vil af Øvrigheden straffes som for anden Helligbrøde (Secher: Forordninger IV 348).

³ Hvilke Misbrug en manglende Ordning kunde føre til, fremgaar af en Udtalelse fra Mariager om, hvorledes Landstrygere og berygtede Fruentimmer trængte sig frem og indtog de øverste Pladser. H. Dahlerup: Mariager Klosters og Bys Historie 83.

⁴ Rørdam: Kirkelove I 346, II 277, 379; Secher II 90; Kinch: Ribe II 521 ff. Kanc. Brevb. 1590, 358; 1591, 554.

De talrige, rundt om i Landet truffne Bestemmelser om Ordningen af Kirkepladserne synes paa Christian IV.s Tid rimelige, nemlig at der var forbeholdt Kirkens Patron eller Købstadens Øvrighed bestemte Pladser, eller at de, som ydede mest til Kirken, fik en vis Begunstigelse. Endvidere var det vel ogsaa en rimelig Ordning, som næsten var almindelig gennemført, at i den enkelte Stol de gifte havde en fremmeligere Plads end de ugifte, den ældst gifte fremfor en senere gift¹.

Det er højst sandsynligt, at der ogsaa paa Christian IV.s Tid har været Strid om Pladser af taabelige Grunde, men det synes dog først i Tiden efter at den første Rangforordning var givet, og efter at Enevælden havde inddelt Folket stigemæssigt i Stands-trin², at disse utiltalende Kampe i Kirkerne forekomme, og endda mere under Frederik IV end i Christian V.s Tid³.

Der staar endnu tilbage at omtale Kvindernes Gerning i den ydre, mod Offentligheden vendte Verden. Det er allerede berørt, hvor lidt Kvinder følte Kald til at deltage i Litteraturen. Vi kan ikke paavise endog en enkelt Stjerne, saaledes som i den følgende Tid Birgitte Thott og Leonora Kristine. Adelige Kvinder var lykkeligt beskæftigede med at optegne den rige Skat af Folkeviser, der var bevaret fra ældre Tider, eller at afskrive Samlinger af disse, men saa at sige ingen Kvinde gav sig af med Digtning, end ikke paa det religiøse Omraade, som i saa høj Grad fyldte Tiden. Det var ligeledes en yndet Beskæftigelse for adelige Damer at gøre Optegnelser af genealogisk Art⁴, men udelukkende Slægttavler, næsten aldrig

¹ Blandt talrige Ordninger skal her kun henvises til: Secher III 424, IV 726; Jydske Saml. V 251 ff., 253 ff., 261 ff.; 2. R. III 435 f.; Rosenvinge: Domme III 178 f.; Erslev: Aktstykker II 424; Kanc. Brevb. 1603, 41. Werlauff: Antegnelser til Holbergs Lystspil 155 ff.

² Reglement 25. Mai 1671 fastslog en Rækkefølge for Embedsstillinger, en egentlig Rangforordning, der ogsaa omfattede Titler, blev for første Gang givet 31. Dec. 1680. Stampe: Erklæringer VI 95.

³ Edv. Holm: Danmark-Norges indre Historie 1660—1720, I 307, Henv. 55, har i disse Stridigheder ikke villet se noget, der var særlig karakteristisk for Enevældetiden, men han henviser dog for en ældre Tid kun til det ovenfor (S. 41 Anm. 3) nævnte Exempel fra Mariager.

⁴ Se W. Christensens nedenfor anførte Afhandling samt hans Nogle Slægtbogs- og Vaabenbogs-Undersøgelser (Personalh. Tidsskr. 9. R. II 1 ff.).

med biografisk Farve. Saadanne Stamtavler var desuden af stor praktisk Betydning i en Tid, hvor Stand og Herkomst afgjorde Ens retslige Stilling og Værd, foruden at de ældre adelige Damer gerne ordnede Ægteskaberne i Slægten og derfor nøje maatte passe paa, at de strænge Forbud mod Ægteskaber mellem beslægtede eller besvogrede ikke overtraadtes.

Man overraskes ved i en Afskrift af Sophie Belows¹ med største Flid indsamlede »Slægtbog« at finde en udførlig Fortale, der i et skønt Sprog med kyndig Viden fortæller om Jøders, Grækeres og Romeres Ærefrygt og Interesse for henfarne Medlemmer af Slægten og som tillige indskærper at føre en saadan Vandel, at man bærer Slægtens Navn med Ære. Denne Fortale er imidlertid skrevet af Sophie Belows Datter Birgitte Thott², den ypperlige Oversætter af Seneca, og giver saaledes Vidnesbyrd om, at et Slægtled af Kvinder med en videre Horizont nu var ved at bryde frem³.

Enkelte adelige Damer siges at have haft Kundskaber i de klassiske Sprog og læst Oldtids-Litteratur, men til nogen litterær Frembringelse førte det ikke, og at adelige Fruer oversatte gudelige Skrifter fra Engelsk eller Fransk uden at udgive dem, har ikke Interesse⁴.

¹ Sophie Below (1590—1650) var gift med Christen Thott († 1617), hendes Børn viste genealogisk Interesse.

² Birgitte Thott (1610—62), gift 1632 i barnløst Ægteskab med Otte Gjøe († 1642), især som Enke litterært virksom, Skrifter af hende udkom dog først under Frederik III, »Seneca« 1658.

³ Fortalen er fremdraget af Will. Christensen i hans lærerige Afhandling: Nogle Bemærkninger om Slægtbøger, især om Sophie Belows Slægtbog, i Personalh. Tidsskr. 7. R. IV 1 ff., 29 ff.

⁴ Mærkeligt, blandt de iøvrigt ofte apokryfe Efterretninger, er vel Meddelelsen om Susanne Juel, Datter af Statholderen i Norge Jens Juel, der skal have forstaaet Matematik og Astronomi og kunnet læse Latin, Græsk og flere moderne Sprog (Fridericia i Tilskueren 1898: 173). — Margrete Lange til Engelsholm, g. m. Knud Brahe (hun døde 1622), oversatte franske gudelige Skrifter, hun og hendes Mand var flittige Læsere af fremmed Litteratur (Jydske Saml. V 212 ff.). — Marie Below (1586—1651), g. m. Rigsraad Christian Holck, forstod Græsk, Fransk, skrev Latin og studerede de romerske Klassikere (Biogr. Lex.). — Biskop Jersins Datter

Ligesom Kvinder officielt var udelukkede fra Deltagelse i Statslivet eller i hvert Fald ikke af Regeringen kaldtes til offentlig Virksomhed, saaledes mærker man heller ikke til, at de paa anden Haand, gennem Ægtefæller eller andre nære Paa-rørende, greb ind i Landets Styrelse. Dr. Christopher Dybvad har ganske vist blandt sine mange Ankeposter mod Regeringen, hvorfor han led Straf, ogsaa Beskyldningen om, at der i Danmark raadede Kvindestyre (Gynækokrati). Om hvad han sigter til, kan der næppe være Tvivl¹. Mette Hardenberg, som var gift med Kansler Christian Friis til Borreby, ansaas for meget klog og indsigtfuld i Statssager, Kong Christian satte megen Pris paa hendes Dom (hun døde 1617). Men det er grebet ud af Luften, at hun skulde have haft nogen Indflydelse af Betydning paa Regeringens Handlinger, endnu mindre har hun stræbt efter saadant².

Kvinder deltog ikke i Retslivet paa Tinge. Den ugifte Pige maatte lade Værgen møde, og havde hun ingen Værge, maatte Herredsfogeden eller Byens Øvrighed skaffe hende en saadan eller føre hendes Sag frem. Dog er der Exempler paa, at ugifte Piger fik af Regeringen Bevilling til at være fuldmyndige³. Hustruen maatte lade sin Ægtefælle optræde paa hendes Vegne, selv om Sagen angik hendes Særgods. Enken maatte have sin Lavværge ved sin Side, mulig en Lavværge, som hun valgte alene for denne Sag; lød Stævningen kun paa Enken, maatte hun selv hidkalde Lavværgen. Det ses dog, at man især i Købstæderne var meget tilbøjelig til at erkende Enker som fuldmyndige.

Men Kvinder var fra gammel Tid ikke velsete paa Tinge, og jo mere mangesidigt og forviklet det retslige og økonomiske Liv var blevet, desto mere maatte man ønske det varetaget af

Maren, g. m. Sværmeren Niels Svendsen Chronich, oversatte fra Hollandsk »Sjælens Skat« 1653 (Biogr. Lex.).

¹ Dybvad ønsker Landet cælibem cancellarium gynecocratiae non subjectum (Danske Magazin 4. R. II 230).

² Danske Magazin 4. R. IV 44, 47. Rørdam: Univ. Historie III 479.

³ I alt Fald paa bestemte økonomiske Omraader.

kyndig Haand. Endog i Købstæderne var det sjældent, at Kvinder mødte i Retten¹. Under Udarbejdelsen af Danske Lov var der Forslag om at nægte Kvinder Ret til at møde baade ved Landstinget og i Højeste Ret², men man standsede dog ved den i D. L. 1-9-6 givne Bestemmelse: »Ingen Kvindespersone maa for Kongens højeste Ret gaa i Rette, med mindre Sagen hendes, eller hendes Mands eller Børns Ære eller Liv angaar.«

VI. Ordningen af Kvindernes Retsstilling i Danske Lov.

Det var en storartet Opgave, Regeringen satte sig, da den besluttede sig til for første Gang i de Danskes Historie at lade en fælles Lovbog for alle Stænder og for det hele Rige udarbejde. Man kan ikke undre sig over, at der hertil medgik en Snes Aar; Samfundets hele Retstilstand og økonomiske Liv var i de sidste halvhundrede Aar kommen ind paa nye Baner, tilmed var Rigets Forfatning og Styremaade undergaaet en Forandring.

Under Forarbejderne synes de Sagkyndige tidligt at være bleven enige om, at Grundprincippet for Ægtefællernes Formueforhold maatte være et »tiende Fællig«, dog saaledes at baade Mand og Hustru beholdt »egen Jord«, hvortil hørte baade den ved Ægteskabets Stiftelse af den enkelte ejede Jord og den senere gennem Arv erhvervede. Dog synes det som om man vilde komme Fællesejet imøde ved at anvende det næsten forældede Princip om »Arvebed« ogsaa paa Jord; Arv, som tilfaldt Mand eller Hustru, kunde bringe det af den anden Ægtefælle

¹ Kinch, der havde et saa omfattende Kendskab til Tingbøgerne fra Ribe, bemærker om den virksomme Kirstine Lauridsdatter (se foran S. 38), at hun personlig gav Møde paa Bytinget og i Raadstuen. Borgerkoner, selv af den mere formuende Klasse, gav ellers meget sjælden Møde for Retten, de lod i Processer og andre Retshandler næsten altid deres Væрге møde med Fuldmagt fra dem. »Det er endogsaa meget sjældent, at Kvinder aflægge deres Vidnesbyrd personlig i selve Retten; næsten altid afgive de det til et Par Mænd af deres Slægt eller Venner, som da igen møde med det for Retten« (Jydske Saml. I 300 ff.). Smlgn. Secher og Stöchel: Forarbejder I 117: fornemme Kvindespersone forhøres hjemme.

² Secher og Stöchel: Forarbejder I 417 (5), II 304, 445.

tidligere arvede sammen med den nye Arv ind under Fælles-ejet¹.

Ikke desmindre maatte det fuldkomne Fællesskab mellem Ægtefæller synes at være et rimeligere Princip for Ordningen af deres Formueforhold. Der var opstaaet talrige Værdigenstande, der kunde maale sig med Jord i Sikkerhed, og omvendt kunde Jorden være saa behæftet med Gæld, hvorom man kunde læse i Pantebogen, at der ingen Grund var til at opretholde en principiel Forskel mellem Jord og rørligt Gods. De tidligere Hensyn til den Slægt, hvorfra Mand eller Hustru stammede, syntes forladte. Endvidere var det ønskeligt at skabe økonomisk Handlefrihed for Enkeltmand, hvorfor Manden burde raade for Boet i sin Helhed og repræsentere Familien, tilmed da i de sidste Menneskealdre Hustruen afgjort var traadt i Skjul og saa lidt havde gjort sig gældende.

Til Kommissionen var indgaaet en Henstilling om, at den gamle Forestilling om at Jordegods i juridisk Henseende skulde behandles anderledes end andre Værdier, maatte ophøre, og at saaledes den af en Pige i Ægteskabet medbragte Kapital lige saa fuldt maatte være hendes Særeje som Jordegods. I den Anledning blev der forlangt Udtalelser af Landsdommere. I Jylland formentede Landsdommeren (1672), at der var Grund til at lade rede Penge, som staar paa sikre Steder, gode Købstad-Jorder og -Gaarde, samt andre sikre og visse Indkomster i Kommerce-Brug gaa lige i Skifte og Deling mod Jordegods. Noget anderledes lød Svaret fra de sjællandske Landsdommere. De følte Betænkelighed ved at fravige, hvad der i mange hundrede Aar havde været Ret i Landet og hvorved det havde befundet sig vel, især da derved Jordegods var bragt i Estime, hvorved et Lands Flor fornemlig kendes. Men bortset fra dette Hensyn havde de dog intet imod, at det efter Mand og Kvinde arvede Jordegods deltes i samme Forhold som Løsøret².

¹ Secher og Stöchel: Forarbejder I 214 ff., 221.

² Forarbejder II 256, 260. — Af de adelige Medlemmer af Statskollegiet udtales 1664 en anden Opfattelse: rede Penge i Eders Majestæts Riger og Lande imod Jordegods at regne befindes at være faa og efter nærværende

Foruden dette Hensyn til Forandringen i Formuegenstandene maatte imidlertid ogsaa Spørgsmaal om den rigtige Ordning af Ægtefællernes gensidige Retsstilling komme til Overvejelse; og det viser sig, at der i Kommissionen var en Talsmand for Dotalprincipet. Den tyskfødte Retslærde Heinrich Ernst, der havde været indkaldt som Lærer ved Sorø Akademi og senere blev anvendt i Kancelliets Tjeneste¹, vilde forsvare det rimelige i, at hver Ægtefælle bevarede den medbragte Formuedel; han blev dog skarpt imødegaaet af Højesteretsdommer Peder Lassen. Det vilde ganske stride imod vores Nations Natur og Blufærdighed, at man saaledes vilde tinge og drive Købmandskab ved Giftermaal. Man skal opgive saadan Handel og ikke føre sig i Eftertale ved usædvanlige Betingelser. Dette gav Ernst Anledning til at spørge, om *pac̄ta dotalia* da kunde kaldes Handel og Købmandskab; de var jo dog overalt brugelige hos Herrer og Fyrster, hos høje og nederlige Standspersoner, de kunde dog vel derfor ikke kaldes ublufærdige².

Hvorledes Forhandlingerne iøvrigt udviklede sig, mangler der nærmere Oplysning om. Hos de Adelige synes Tanken om, at Jord skulde staa paa lige Fod med Løsøre, især at have vakt Betænkelse, men tilsidst gav de efter³. Hovedprincipet om et fuldstændigt Formuefællesskab baade i Jord og Løsøre blev slaaet fast (D. L. 5-2-14, 19, 23, 5-3-33)⁴, dog var der Mulighed

Tiders Tilstand er ingen saadan Proportion imellem begges Værdi, som tilforn haver været og som hos andre omliggende Naboer er (Forarbejder I 257).

¹ H. Ernst døde 1665.

² Forarbejder I 217 ff., 220.

³ Forarbejder II 500: Hr. Ove Juul: Arvejord burde den følge, som det i Boet indbragt haver; 535: Ove Juul: bedst at blive ved den gamle Lov; haver endelig consenteret med de andre.

⁴ J. H. Deuntzer: Familieret (4. Udg.) 123 finder et Vidnesbyrd om, hvor sent man i Kommissionen naaede til Enighed, deri, at flere Artikler i Danske Lov (5-3-9, 16, 17) omhandle et Særeje, der alene synes opstaaet i Kraft af Loven, hvorfor de burde være ændrede. Det forekommer mig, at Loven dog ogsaa stærkt maatte have Særeje for Øje, dels paa Grund af den ovenfor omtalte Regel i 5-2-20, dels af Hensyn til de før Danske Lovs Givelse stiftede Ægteskaber, hvoraf mange var indgaaede under

for, naar ingen fælles Børn fandtes, ved en i Tide oprettet Specifikation, der oplyste om hvad den enkelte Ægtefælle havde indbragt i Ægteskabet eller senere havde erhvervet ved Arv eller Gave, og naar denne Specifikation var bevidnet af begge Ægtefællers nærmeste Frænder, da at sikre et Særeje for den enkelte, der havde Gyldighed ved indtrædende Arveskifte (D. L. 5-2-20).

Danske Lov tillagde Manden den udelukkende Raadighed over det hele Bo¹. Hustruen blev hvad den fransk-engelske Ret kalder *femme-covert*, den fuldt tilhyllede Kvinde, der ikke traadte i noget Forhold til Omverdenen. Den foran givne Skildring vil have vist, at Kvindens Stilling i Samfundet paa mange Maader netop havde antaget denne Karakter. Et ydre Tegn paa den indtraadte Forandring bliver det da ogsaa, at Hustruen fra nu af begynder ikke at kalde sig med sit oprindelige Slægtnavn, men antager Mandens Familienavn.

Enhver Tanke om at derved noget i Retning af »en Underkuelse« af Hustruen var foregaaet, vilde være ganske urimelig. Forandringen var fremkaldt ved den hele Udvikling, som Hjemmet, Aandslivet og Næringsvejene var undergaaet, skattepolitiske Hensyn og den almindelige Stræben efter at skabe Raadefrihed for Enkeltmand havde vel ogsaa gjort sig gældende.

I eet Punkt vandt Hustruen en bedre Stilling end tidligere, saafremt da de i gammel Tid givne Lovregler endnu ansaas anvendelige. Jydske Lov stiller Hustruen ind under Hustugten: »Husbond maa revse Hustru og Børn med Stav og Vaand, men ikke med Vaaben«. Af denne Regel udgik i Danske Lov Hustruen. Dette blev gennemført med 5 Stemmers Majoritet. 2 af Kommissionens Medlemmer, Professor Rasmus Vinding og General-Forudsætninger, som Ægtefæller, Svigerforældre, Slægtninge vilde se kuld-kastede, hvis Lovens Hovedsætning skulde være anvendelig paa dem.

¹ Fra Midten af det 16. Aarh. var det i Brug, naar Ægteskabet var barnløst, at Manden bebrevede sin Hustru med Ret til for hendes Livstid at besidde det hele Bo, hvortil der dog krævedes Samtykke fra Arvingernes Side. Ved Danske Lov 5-4-20 blev der givet enhver af Ægtefællerne Ret til at bebreve den anden paa denne Maade, og Arvingernes Samtykke var uforuden. Jfr. Matzen: Retshistorie, Familieret 79.

prokurør Peder Scavenius — de var iøvrigt gifte med 2 Søstre — havde ønsket den ældre Regel bevaret¹.

Ved Betragtningen af den Forandring der var foregaaet i Hustruens retslige Stilling, fortjener det at erindres, hvordan det indenfor Hjemmet gaar som i Forfatningslivet, at Aanden i Styrelsen kan være vidt forskellig fra Regeringsformens Ordlyd. I Europa blev det jo sagt, at vort Folk under det absolutistiske Kongedømme følte sig friere end Borgerne i de fleste andre Riger. I Ægteskabet kan der raade stærkere Magter end dem, som Lovene maa have for Øje. En Italiener, der var her i Landet o. 1628, fortæller, at det var Skik hos Almuen, at Brudgom og Brud løb om Kap hen til et Halmknippe, der var opstillet paa et bestemt Sted, og at den, som først rørte ved Halmen, blev Husets Herre; Halmen blev stoppet i den Pude, hvorpaa Brudeparret i Kirken knælede². Der var altsaa Mulighed for, at ogsaa Hustruen kunde blive den styrende, og den berømte Astronom Vestjyden Professor Longomontan skal have udtalt ved sin Hustrus Død (1637): Nu vil a raade, Dorthe raadte før³. Det er vel heller ikke uden Grund, at Holberg næsten overalt, hvor han skildrer Forholdet mellem Ægtefæller, lader Hustruen være den, der har Kommandoen.

¹ Forarbejder II 194 (5), 386, 508. Jydske L. II 82. D. L. 6-5-5.

² Danske Magazin 6. R. I 364 ff.

³ Rørdam i Biogr. Lexikon X 366.